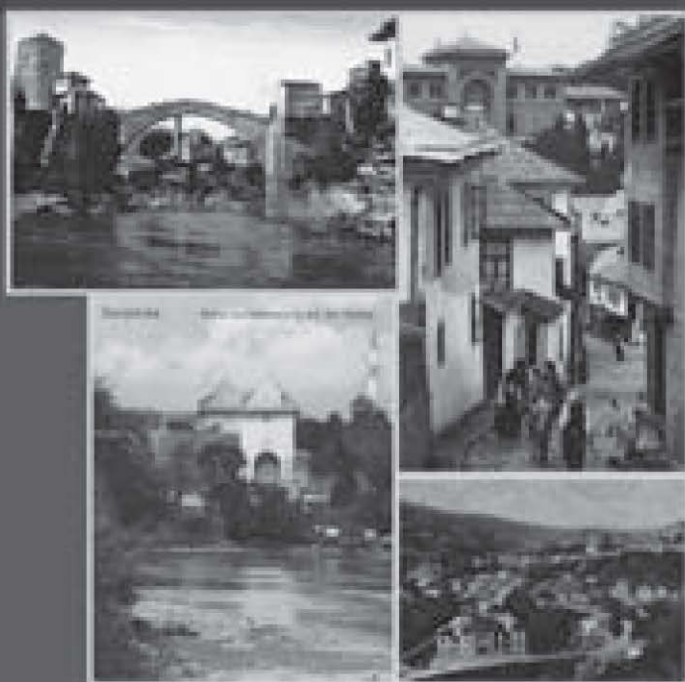

Ilija Hadžibegović

BOSANSKOHERCEGOVAČKI GRADOVI

na razmeđu 19. i 20. stoljeća

Historijske monografije

UDK: 314.9 (497.6) "1918/1941"

Izvorni naučni rad

STANOVNICI BOSANSKOHERCEGOVAČKIH GRADOVA (1918-1941. GODINE)

Seka BRKLJAČA
Institut za istoriju, Sarajevo

Abstrakt: Istaknuvši neka od glavnih obilježja statusa žitelja u bosanskohercegovačkim gradovima, u kontinuitetu od perioda austrougarske uprave do kraja kraljevske države 1941. godine, autorica je rekonstruisala i analizirala promjene, kao i uzroke i posljedice, u broju i strukturi stanovništva bosanskohercegovačkih gradova. Stanovništvo u Bosni i Hercegovini bilo je predmetom proučavanja u bosanskohercegovačkoj i jugoslovenskoj historiografiji, pa i šire, ali bez i jednog rada koji bi sagledao demografske promjene u bosanskohercegovačkim gradskim opštinama u periodu između dva svjetska rata. Oslanjajući se na rezultate zvanične statistike, autor prati stanje i mijene gradske populacije u kontekstu širih društveno-političkih prilika tog perioda.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, gradske opštine, stanovnici, zavičajnost, komunalni zakoni, popisi stanovništva, statistika, priraštaj stanovništva, migracije, broj stanovnika, konfesionalno-nacionalna struktura, jezička struktura, porodica, domaćinstvo.

Abstract: Pointing at some key characteristics of the status of the population of Bosnian - Herzegovinian towns from the period of Austro-Hungarian rule to the end of the Kingdom of Yugoslavia in 1941, the author has reconstructed and analysed the changes - and their causes and consequences - in the size of population in the towns of Bosnia and Herzegovina. The population of Bosnia and Herzegovina was often subject of research of the historiography of Bosnia and Herzegovina and Yugoslavia and even beyond

their borders, yet there is hardly any paper taking a comprehensive look at demographic changes in urban municipalities of Bosnia and Herzegovina between the two world wars. Relying on the results of official statistics, the author follows the situation and changes of urban population in the context of broader socio-political circumstances of the period.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, urban municipalities, inhabitants, domiciliation, municipal laws, census, statistics, population growth, migration, population size, confessional and national structure, linguistic structure, family, household.*

Stanovati, živjeti u bosanskohercegovačkom gradu imalo je i svoj pravni pojam koji je prenesen iz austrougarskog zakonodavstva u novu državu u paketu svih onih propisa koji su činili prtljag pravnog partikularizma nove države. Bosanskohercegovački gradovi bili su pretežna domena građana koja im je omogućavala da se koriste gradskim privilegijama. Bitna karakteristika građanstva je, da je unutar ostalog stanovništva u gradu, stvorilo, ipak, jednu privilegovanu klasu i sa tog stanovišta zadržalo karakteristike srednjovjekovnog feudalnog grada u odnosu na savremeni, moderni grad kapitalističkog doba, jer se ovi razlikuju samo po gustoći stanovnika i kompliciranoj upravi. Inače, građani se ni u čemu ne razlikuju od ostalog stanovništva u državi, ni u javnom pravu, ni u privatnom. Kako je srednjovjekovni čovjek bio naprotiv čovjek drugih kvaliteta nego svi oni koji obitavaju izvan gradskih zidina i kako je sticanje građanskih prava imalo slično značenje kao promaknuće u viteza ili tonzura svećenstva, jer daje poseban pravni položaj,¹ tako je i bosanskohercegovački grad bio grad prvo svojih građana, a onda i svojih stanovnika. Ekskluzivitet građana i kategorija slobodnog naseljavanja u grad bila je neko pomirljivo, prelazno rješenje između tradicionalnog feudalnog grada i mobilnog kapitalističkog društva, kada je dihotomija parcijalne modernizacije austrougarskog perioda u paru Moderno-Tradicija² predstavljala razvijanje pojedinih privrednih grana industrijskog tipa sa okoštanim agrarnim odnosima na selu i korporativnim težnjama tradicionalnog zanatstva. U

---

¹ Henri Pirenne, *Privredna povijest evropskog zapada u srednjem vijeku*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1958, 50, 141.

² Peđa J. Marković, *Teorija modernizacije i njena primena na međuratnu Jugoslaviju i Beograd*, u : *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka* (Naučni skup), Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1994, 435, Autor ustvari citira i parafrazira klasične teoretičare modernizacije koji svijet posmatraju u dihotomijama (Spenser, Karl Marks, Maks Veber i td.). Tradicionalna društva su daleko heterogenija i ne uvijek u suprotnosti modernih i tradicio- ►

kraljevskoj Jugoslaviji takva karakteristika žitelja gradova, koja je dolazila na prvo mjesto u određivanju i analizi bilo koje strukturalne osobine stanovnika grada, u vrijeme promjena agrarnih odnosa, ustavnih odredbi o građaninu i nepriznavanju "ikakvih preimućstava po rođenju" bila je retrogradna privilegija koja je pravno segrerirala stanovništvo na domicilno i strance.

Austrougarsko komunalno zakonodavstvo u Bosni i Hercegovini pravno je definisalo gradove kao opštine građana koje predstavljaju zajednice naročitih članova opštine, zavičajnika ili građana koji kao takvi u toj opštini uživaju neka prava i obaveze. Oni ne mogu biti protjerani sa teritorija opštine i uživaju i još neke naročite povlastice kao što je zaštita zajednice u slučaju bolesti, siromaštva i iznemoglosti. Ovaj kolektivni teritorijalizovani sistem prava i obaveza kao i zaštite pojedinca predstavljao je jednu zatvorenu zajednicu članova i u tu povlaštenu zajednicu moglo se ući samo rođenjem ili naročitim prijemom. Odluka o prijemu u članstvo gradske opštine ostavljena je diskrecionoj ocjeni gradske uprave i ona se svo vrijeme i uz ispunjavanje formalnih uslova nije donosila lako. Naročito su bogatiji gradovi kao Sarajevo, odnosno njihove komunalne uprave otežavale zadobijanje punopravnog članstva - domovnice, novajlijama, težeći da zadrže što duže i potpunije organizaciju opštine građana na čisto korporativnoj bazi. Ta tendencija će ostati trajna osobina svih gradskih uprava, ne samo bosanskohercegovačkih gradova nego i predstavnika ostalih gradova u državi u vrijeme kraljevske Jugoslavije. Zadržavajući ustavnim i zakonskim propisima opštinu građana, donekle modificiranih krutih principa, i upravna vlast se pridruživala ovoj težnji, i dok su gradske vlasti opštinom građana čuvala i ekskluzivno pravo učestvovanja u upravljanju gradom, upravne vlasti su ovu kategoriju upotrebljavale i kao svojevrstu legalnu političko-policijsku palicu koja je, pored ostaloga, omogućavala i lakšu kontrolu i odstranjivanje nepodobnih stanovnika grada.

Gradska opština stanovnika predstavlja jednu mnogo otvoreniju zajednicu nego opština građana, ona je demokratskija i liberalnija i kod nje se ne vodi toliko računa o porijeklu i tradicijama koliko o ekonomskoj i društvenoj stvarnosti. Opštinu stanovnika sačinjavaju svi oni koji trajno žive na opštinskoj teritoriji, koji tu imaju svoj domicil. Takve opštine ne priznaju nikakvu kvalificiranu pripadnost, članstvo se dobiva na osnovu zakona samim faktom doseljenja, nije tu potrebna nikakva naročita odluka, nikakav administrativni akt o prijemu u članstvo. Doseljeni stupa odmah u sva prava članova opštine, ništa ga pravno ne odvaja od ostalih članova, čak ni od potomaka starih porodica te iste opštine. Takva opština odgovara promijenjenim

---

nalnih crta (Urlih Veler), ali se kada je u pitanju Bosna i Hercegovina austrougarskog perioda može govoriti i o dihotomijama i parcijalnoj modernizaciji (Ruschemeyer).

---

društvenim odnosima kapitalizma i liberalizaciji političkog života. Kao takva postepeno preovlađuje u drugoj polovini 19. stoljeća u Evropi³ u odnosu na starodrevno ustrojstvo opštine građana koje su, pored bosanskohercegovačkih, naslijedili i drugi gradovi u Kraljevini SHS, i oni iz bivših austrijskih i ugarskih, kao i oni koji su potpadali pod srbijansko komunalno zakonodavstvo. Razvoj saobraćaja koji čini i stanovništvo lako pokretljivim, sloboda kretanja u okviru jedne države, sloboda otvaranja radnji u ma kom mjestu iste države, prenaseljenost izvjesnih krajeva i potreba za radnicima u industrijskim rejonima, jednostavno potrebe društva mobilne radne snage tražile su uređenje gradskih zajednica bez uslovljavanja i gradovi stanovnika upravo praktično odgovaraju takvom nivou društveno-ekonomskih odnosa. Zadržavajući, iako nešto modificiranu, ali ipak formu opštine građana, bosanskohercegovački gradovi su, u društvu sa drugim gradovima u državi, na izvjestan način odražavali ovakvim svojim određenjem i stepen društveno-političkog razvoja i gradova i države u cjelini.

Opština građana i određivanje pojma zavičajnosti i pojma stranac pravno se tretira zakonskom regulacijom gradskih opština, donošenjem njihovih statuta i regulacijom izbornih prava supstituirano u *Zakonu o upravljanju gradskim opštinama* od 16. aprila 1907. godine.⁴ Zavičajnost kao kategorija pripadala je svim organizovanim opštinama u Bosni i Hercegovini, bilo gradskim bilo seoskim i upravo je u *Zakonu o upravi seoskih općina u Bosni i Hercegovini* od 15. marta 1907. godine raščlanjen i opisan pojam općinara i pravna forma kojom se određuje ta kategorija žitelja neke opštine.⁵ Kategorizacija žitelja grada sa jasnom formulacijom, pravima i obavezama, kao i administrativna forma za sticanje statusa građanina grada detaljnije

---

³ Laza M. Kostić, "Opštine građana" ili "Opštine stanovnika", u: *Savremena opština-Savremena općina*, VII, 1-2, Beograd, januar-februar 1932, 15.

⁴ *Zakon za upravu gradskih općina u Bosni i Hercegovini s izbornim redom* (odobren Previšnjim riješenjem od 21. marta 1907. – proglašen otpisom zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 12. aprila 1907, br. 62.064), u: *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, 1907, 102, Četvrto poglavlje – Djelokrug općinskog vijeća, § 24, tač. 15. - podjeljivanje prava zavičajnosti bos.herc. zemaljskim pripadnicima i privremeno uvjerenje skopčano s uslovom sticanja bos.herc. zemaljske pripadnosti onim natjecateljima, koji nijesu zemaljski pripadnici, da će biti primljeni u općinsku svezu. Radi toga, da se uglavi predhodno pitanje odnosno državne (zemaljske) pripadnosti natjecatelja za zavičajno pravo, treba molbenice prije no što općinsko vijeće stvori zaključak podnijeti kotarskom uredu (kotarskoj ispostavi), te ih prema odluci istog (iste) o tome predhodnom pitanju podvrgnuti shodnom postupku ;...

⁵ *Zakon o upravi seoskih općina u Bosni i Hercegovini* (Odobren Previšnjim riješenjem od 8. februara 1907. Proglašen otpisom zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 13. marta ►

je regulisana u statutu grada Mostara.⁶ Pošto statuti gradova nisu bili pravno stariji od opštih zakonskih propisa nego su neki, kao mostarski, samo detaljnije određivali kategorije žitelja grada, taj statut, koji u drugom odsjeku jasno govori o kategorijskim podjelama stanovništva u gradu, može biti najbolji primjer uočavanja grupacija žitelja koji su nastanjivali grad na osnovu njihovog pravnog statusa u gradu. Gradove su nastanjivali žitelji organizovani u opštinu koju kao takvu "sačinjavaju općinari i stranci. Općinari su: 1. općinari prinadležnici. 2. općinari-drugari." (čl.3). Dok prvi imaju zavičajno pravo u tom gradu drugi ga nemaju, ali nesmetano stanuju i pri tome plaćaju izravne poreze od svog nepokretnog imanja, zarade ili prihoda (čl.7). Zajednička im je karakteristika da su bosanskohercegovački zemaljski pripadnici, a zatim i austrijski i ugarski državljani. Stranci su ona lica koja borave u opštini i ne pripadaju ni jednoj od navedenih kategorija (čl.8), a istoriografska literatura stranice još naziva i doseljenicima, obuhvatajući pod oba izraza ljude koji su porijeklom izvan granica ove pokrajine. Svi žitelji grada imali su zajedničko pravo na policijsku zaštitu osoba i imanja na opštinskom području, kao i pravo korištenja opštinskim dobrima i ustanovama koje su bile namijenjene javnoj upotrebi (čl.11). Osim pravnog apstiniranja u upravljanju gradom nedostatkom aktivnog i pasivnog biračkog prava proizašlog iz pojma zavičajnosti, i općinari drugari i stranci mogli su biti protjerani iz grada ako "sa svojom svojtom ne žive pristojno i padnu na teret javnom milosrđu" (čl.15). I upravo takav pravni status stanovnika grada, koji u opštini građana nisu bili sastavni dio građanstva sa privilegijama proizašlim iz zavičajnog prava, dozvoljavao je kao paravan legalno pokriće zvaničnoj politici u novoj državi nakon 1918. godine da, uz vrlo jednostavnu registraciju na osnovu opštinskih knjiga popisa zavičajnika, konzistentno u namjeri i sa varijantama u izvedbi, protjeruje iz bosanskohercegovačkih gradova i seoskih opština one koji su bili stranci, one koji su bili nepodobni ili oboje istovremeno.

Nacrt zakona o opštinama u Bosni i Hercegovini iz 1921. godine⁷ uređuje "dosada zamršeno pitanje općinske nadležnosti" koju predviđa kao članstvo opštine u § 134. kada govori o ovlastima opštinske uprave koja se, pored ostaloga, "stara o unapređenju općine i njenih članova u svakom pogledu.....". Samo članstvo regulisano

---

1907, br. 34.0547I), u: *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, 1907, 35-36.

⁶ *Općinski red sa izbornim redom za grad Mostar*, (Odobren Previšnjim riješenjem od 16. februara 1907. otpisom zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 30. marta 1907. br 33.951), u: *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, 1907, 44.

⁷ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Fond Veliki župan Sarajevske oblasti (FVŽSO), 19, 5538/25, 1925.

---

je § 244 nacrtu zakona koji određuje neku vrstu nulte tačke kada svi oni koji stalno nastanjuju opštinu duže od 6 mjeseci danom stupanja na snagu tog zakona o opštinama postaju istovremeno i članovi opštine. Vidovdanskim ustavom 1921. godine zavičajno pravo, odnosno članstvo u opštini, gradu postaje ustavna kategorija (čl. 10)⁸ i više nije bilo dilema da li će prevladati i dalje opštine građana ili opštine stanovnika u mnogobrojnim varijantama nacrtu zakona o opštinama jedinstvenog i opšteg za cijelu državu. Kasnije zakonodavstvo je razbilo prvobitni princip opštine građana, s tim da je izvjesnim propisima modificiralo kruta i ograničavajuća pravila koja su proizilazila iz nasljeđenog komunalnog zakonodavstva. To se, prije svega, odnosi na propise o stalnim biračkim spiskovima i na *Uredbu o izboru opštinskih vijeća u Bosni i Hercegovini* od 26. decembra 1927. godine (čl. 2. i 3).⁹ Na taj način i nečlanovi gradske opštine dobivaju uticaj na izbor najvažnijih organa opštine, a time, i na tok opštinskih poslova. Međutim, ovakva polovična rješenja i dalje otežavaju praktični život onih stanovnika grada koji u njemu nemaju povelju o zavičajnosti, jer su i dalje dio prava i obaveza mogli ispunjavati samo u mjestu za koje su bili vezani članstvom (vojna evidencija, regrutacija, bolnički troškovi, milosrđe, razna uvjerenja itd.). To je bio jedan od razloga što su gradska vijeća, proceduralno obavezna, vrlo često, a gradsko vijeće Sarajeva na svakoj sjednici, raspravljala i rješavala zahtjeve za dodjeljivanje prava zavičajnosti, onima koji tu statusnu formu nisu imali.

Septembarski ustav iz 1931. godine¹⁰ predvidio je glavne principe budućeg zakona o opštinama i gradovima, a preslikanim članom 10. Vidovdanskog ustava, zadržava, na taj način, i kategoriju zavičajnosti (čl. 9). I *Zakon o državljanstvu* određuje u § 3 da svaki državljanin mora imati zavičajnost u jednoj opštini države prema odredbama o zavičajnosti. Projekat zakona o opštinama, koji je 3. novembra 1932. godine ministar unutrašnjih poslova obznanio u Narodnoj skupštini, usvojio je tzv. opštinu građana, a ne moderniju opštinu stanovnika. Projekat pravi razliku između članova, odnosno zavičajnika opštine i ostalih stanovnika. Samo članovi uživaju neograničena prava u opštini (pravo na pomoć kad osiromaše, pravo da budu odborni-

---

⁸ Ustav Kraljevine SHS (28. juni 1921. godine), u: Dženana Čaušević, *Pravno politički razvitak Bosne i Hercegovine, Dokumenti sa komentarima*, Sarajevo, Magistrat, 2005, 284, Čl. 10.: “Nijedan građanin ne može biti izgnan iz države. On se ne može proterati u zemlju iz jednog mesta u drugo, ni zatočiti u jednome mestu, osim u slučajevima, koje je zakon izrečno predvideo. Niko se ne može, ni u kome slučaju, proterati iz svog zavičajnog mesta, bez sudske presude.”

⁹ *Službene novine Kraljevine SHS*, IX, 293-LXXXII, Beograd, 26. decembar 1927, Službeni deo, *Narodno jedinstvo*, X, 145, Sarajevo, 31. decembar 1927, 1-2.

¹⁰ Ustav Kraljevine Jugoslavije (3. septembar 1931. godine), u: Dženana Čaušević, *Pravno politički razvitak*, 337.

ci itd.). Ali i obični stanovnici imaju aktivno biračko pravo, pravo nastanjivanja, uživanja opštinskih dobara i ustanova čija upotreba ima biti uređena na osnovi proklamovanog principa “jednake pravnosti opštinskih stanovnika”. Ovakve paradoksalne suprotnosti proklamovanog i stvarnog ne bi ni postojale da su uvedene opštine stanovnika, te je i sam obrazac opštine građana stvarao razlike u statusu i pravima žitelja grada koje su već postojale i po starom nasljeđenom komunalnom zakonodavstvu. Labaviji uslovi za prijem u status zavičajnika ublažavali su ovaj paradoks, ali su ipak samim, bilo kakvim, uslovljavanjem pružali gradskim opštinskim upravama priliku da i dalje strogo vode računa kod prijema novih članova opštine štiteći elitistički princip upravljanja gradom i pristup socijalnim i finansijskim fondovima gradske opštine. Predviđanja da će novi zakonski projekat izazvati otpor komunalnih predstavnika organizovanih u Savez gradova Kraljevine Jugoslavije obistinila su se, jer su ovi energično tražili zadržavanje opštine građana u čistom obliku nasuprot opštine stanovnika. Ostavljajući opštinu stanovnika kao daleku budućnost koja neće moći da se izbjegne, konzervativno nisu uvažavali posljedice razvoja saobraćaja i traženje rada velikog broja stanovnika po cijeloj državi, ne dozvoljavajući im pristup u zatvoreni krug povlašćenih građana koji teško “novajlijama” i “uljezima” daju pristup u svoje društvo.¹¹ Mobilnost radne snage, pokretana više pauperizacijom i gradskog i seoskog stanovništva nego ekonomskim potrebama za radnom snagom, od strane gradskih opština proglašavala se skitnjom,¹² skidajući na taj način sa sebe i pravno obaveze kolektivne zaštite pojedinca sistemom socijalne i zdravstvene funkcije fondova zavičajne gradske opštine.¹³

---

¹¹ Laza M. Kostić, Projekt Zakona o opštinama, u: *Savremena opština - Savremena općina*, VII, 11-12, Beograd, novembar-decembar 1932, 714.

¹² Preko sreskih upravnih organa gradske opštine su oglašavale pojedina lica sa neophodnim ličnim podacima proglašavajući ih na taj način zvanično skitnicama, s tim da je danom oglašavanja po sreskim uredima prestajala svaka obaveza matične opštine da se brine o ovim licima i da snosi njihove bolničke ili druge troškove, kao što je bilo zaduživanje na račun opštine ako ova lica trenutno nisu bila u stanju da se materijalno obezbijede. Oglašavanje je bilo vrlo često, svaki mjesec neka opština ili više njih dostavlja čitav spisak takvih lica, što na posredan način pokazuje i stepen mobilnosti stanovnika koji idu od mjesta do mjesta u potrazi za poslom i boljom egzistencijom, u: ABH, Fond Kraljevska banska uprava Drinske banovine-drugo odjeljenje (KBUDB-II), k. 2, 2289, 1932.

¹³ Koliko su se gradske opštine borile da suze krug zavičajnika dokazuju brojni međusobni sporovi gradskih opština koje su jedva čekale da dokažu da neki stanovnik nije njihov građanin i da na taj način nemaju i materijalnih obaveza koje zavičajno pravo garantuje u slučaju bolesti i siromaštva. Sarajevska gradska opština se sporila sa opštinom u Bijeljini od 1927. godine pa sve do 1936. oko zavičajnosti Isaka Levija rođenog u Bijeljini, a nastanjenog ►

Novi državni okviri 1918. godine, zatim promijenjeni društveno-ekonomski i politički uslovi nisu poremetili sada već tradicionalno uvriježeno poimanje onih društvenih struktura koje su se smatrale starosjediocima, domaćim građanima. Odnos prema novim građanima, doseljenicima u prošlom periodu se transformisao u akutni politički problem koji se reflektovao u polarizaciji na domaće i strance, što je dovelo ne samo do sukoba na lokalnom, sarajevskom nivou gradskog zastupstva 1908. godine.¹⁴ Pokušaji neke vrste zatvaranja bosanskohercegovačkih gradova uskraćivanjem određenih prava pridošlicama doseljenicima u tom periodu bilo je, pored ostalih razloga, i dio i oblik političke borbe. Ovakve tendencije predstavljale su direktno suprostavljanje procesu inkorporiranja Bosne i Hercegovine u državne okvire Monarhije, nespojivo sa položajem ove pokrajine naročito nakon 1908. godine, kao i politikom kontinuiranog nesmetanog useljavanja. U skladu sa tim postulatima zajedničko ministarstvo u Beču je u praksi, odnosno u nacrtima novih regula, kao i prilikom formiranja i djelovanja gradskih vijeća, raznim formama nastojalo da otupi oštrinu razlika u statusu građana i stanovnika bosanskohercegovačkih gradova. Dok

---

u Sarajevu, sve dok banska uprava Drinske banovine nije riješila spor i navela grad Bijeljino zavičajnom opštinom sa obavezom da plati iskazane bolničke troškove, u: ABH, KBUDB-II, k. 1, 3014, 1936.

¹⁴ Todor Kruševac, *Sarajevo pod austrugarskom upravom 1878-1918*, Sarajevo, Muzej grada Sarajeva, 1960, 74-78, Rasprava oko nacrtu novog statuta gradske opštine u Sarajevu početkom februara 1908. godine dovela je do oštre diskusije polarizovanih vijećnika oko pitanja izbornog prava, pri čemu je snažno došao do izražaja antagonizam domaćih građana prema doseljenim strancima, umnogome kao odjek političkih borbi koje su tada naročito putem štampe vođene. Vijeće se podvojilo na dvije nepomirljive grupe, jedna za koncepciju da izborno pravo imaju samo sarajevski građani, a druga da takvo pravo treba priznati i svim činovnicima i austro-ugarskim državljanima. Glasanje je dovelo do pobjede prve grupe, krize u gradskom vijeću, ostavke gradonačelnika Kulovića, a time i do odgode rasprave o nacrtu statuta. Reakcije koje su počele izjavom zajedničkog ministra Burijana sredinom februara 1908. godine da "vlada ne može prihvatiti nastojanje gradskih opština u Mostaru i Sarajevu da izborno pravo u opštinama imaju samo domaći građani ističući da to pravo treba bezuslovno priznati i austro-ugarskim naseljenicima već zbog toga što u Bosni i Hercegovini oni snose velike poreske terete," rezultiralo je čitavom lepezom mjera austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini, koje su, pored ostaloga, dovele do raspuštanja gradskog zastupstva u Sarajevu septembra 1910. godine, imenovanja za gradonačelnika Fehima Ćurčića, a ne Kulovića koji je na izborima dobio najviše glasova. Na kraju, takva zaoštrena i nepomirljiva polarizacija rezultirala je da Sarajevo, i pored novog nacrtu statuta kao vladinog prijedloga koji se približio mostarskom statutu, ostane izbijanjem rata 1914. godine te zavodjenjem komesarijata 1915. godine i bez nove i savremenije gradske regulative.

je zavičajno pravo i dalje zadržano nakon 1918. godine, motivi nove vladajuće političke strukture u državi bili su drugačiji.

U zvaničnom obraćanju ministarstvu unutrašnjih poslova kao predlagaču projekta zakona o opštinama i gradovima, Savez gradova je uputio predstavku koju su prethodno jednoglasno usvojile sve članice Saveza, a time i bosanskohercegovački gradovi sa sarajevskim predstavnicima, koji su bili i među autorima ovoga vrlo opsežnog spiska primjedbi i prijedloga, kao dr. Ivan Pavičić, podnačelnik gradske opštine u Sarajevu. Savez je upozoravao, pored ostaloga, da “mi nismo proletarizovana država, gde su mnogi pojedinci izgubili vezu sa rođenom grudom, i zato nije za nas “opština stanovnika” koji fluktuiraju i putuju od mesta do mesta, već treba da prihvatimo “opštinu zavičajnika”, u kojoj će članovi opštine održavati među sobom vezu žive zajednice”. U tom smislu Savez gradova je tražio i promjenu biračkog prava za gradska i opštinska predstavništva koje bi “odvojili od biračkog sistema za Narodno predstavništvo”. Podižući tenzije podvlače da “u tome leži uslov za ozdravljenje opštinske samouprave”. Biračko pravo po njima “bi trebalo da budu vezano za duži i stalniji boravak u opštini nego biračko pravo za Narodnu skupštinu, tako da se garantuje mnogo veći uticaj faktičnim članovima opštinske zajednice, tj. zavičajnicima, kao i ostalim licima koja su vezana uz opštinu trajnim i stalnim boravkom i zanimanjem”.¹⁵

Zakon o opštinama iz 1933. godine¹⁶ i *Zakon o gradovima* iz 1934. godine¹⁷ regulisali su status žitelja opštine, grada podijeljenim prema glavi drugoj oba zakona na “članove i stanovnike grada”. Oba zakona donose skoro identične odredbe detaljno raščlanjene na više paragrafa zakona¹⁸ i istovremeno odražavaju pogled zvanične politike, vlasti, države na društvo te zemlje, ne samo zadržavanjem kategorije zavičajnosti nego i specijalnim odredbama o sticanju članstva, pravima i obavezama nositelja tog statusa, kao i onih koji ga nemaju. Uslov da molilac nakon pet godina stalnog boravka “uživa častna prava” da bi pored relativno dobre materijalne situiranosti koja garantuje ekonomsku neovisnost i nedostatka sudske istrage za eventualne prestupe bilo koje vrste, uopšte mogao zatražiti zavičajnost, otvarao je pitanje procjene pojma “častna prava” i uopšte etičkog pogleda na svijet onih koji takvu procjenu vrše. Položaj žene je odražavao status ove populacije u kraljevskoj Jugoslaviji, oba zakona su odredbama o zavičajnoj pripadnosti žene potpuno vezala udate žene

---

¹⁵ *Savremena opština - Savremena općina*, VII, 5-6, Beograd, maj-juni 1932, 399-402, 408.

¹⁶ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, XV, 85-XXVI, Beograd, 15. april 1933, 493-505.

¹⁷ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, XVI, 169-XLIII, Beograd, 25. juli 1934, 707-722.

¹⁸ *Zakon o opštinama Kraljevine Jugoslavije*, §§ 15-24, 494-495, *Zakon o gradskim opštinama Kraljevine Jugoslavije*, §§ 11-20, 708-709.

---

za zavičajnost muža, koja, ni kao javna službenica, ne može samostalno steći zavičajnost itd. Automatsko sticanje članstva u nekoj opštini nakon deset godina boravka ne može se nazvati tako, jer je u pitanju bilo samo pokretanje službene procedure, a sam prijem bio je, na kraju, uslovljen ispunjavanjem onih istih uslova koji su bili predviđeni i za druge kandidate. Ograničavanjem zavičajnog prava sužavao se krug korisnika gradskih podobnosti, a posebno socijalne pomoći.¹⁹

Društveno ekonomska kriza koja je svoj vrhunac ispoljila u Kraljevini Jugoslaviji u vrijeme priprema komunalnih zakona, kao i sve veći broj onih koji su bili ovisni o davanjima gradskih opština, imala je određeni uticaj i išla je u prilog stavovima o zadržavanju principa privilegovanih zavičajnika. Iako novi zakoni obavezuju opštine da ne smiju i članovima drugih opština uskratiti neophodnu pomoć, mnogobrojni su primjeri sporova gradskih opština oko naplate potraživanja njenih zavičajnika napravljenih u drugom gradu. Iako su svi stanovnici gradova imali i obaveze u dužnostima podnošenja opštinskih tereta, gradske vlasti svih vrsta i oblika u čitavom periodu kraljevske države nastojale su da zadrže, ne samo kategoriju zavičajnosti, nego i da ne stimulišu naseljavanje novih stanovnika. Još 1928. godine, prilikom rasprave o budžetu, gradska uprava Sarajeva je 27. februara zaključila da treba “energično spriječiti naseljavanje u Sarajevo onih koji nisu materijalno obezbjeđeni”, jer je podjela potpora, milostinje, po njima, inicirala veći priliv stanovništva koje dolazi sa svih strana.²⁰ Ideja nije bila nova jer je i predhodni komesarijat imao takve i slične stavove 21. decembra 1927. godine, kada se pritisak osiromašenih i raskućenih se-

---

¹⁹ Sarajevska gradska opština zadržala je diskreciono pravo primanja u članstvo opštine i po donošenju Zakona o gradovima, ograničavajući strancima sticanje zavičajnosti pod uslovom da će garantovano dobiti državljanstvo Kraljevine Jugoslavije. Gradska opština donijela je “Pravilnik o članstvu” maja 1935. godine, koji u obrazloženju sadrži principe poimanja opštine građana. “Što se tiče uslova u Pravilniku oni direktno tangiraju opštinu jer gradska opština treba da primi u svoje članstvo samo ona lica koja su i svojim političkim i građanskim vladanjem dostojna da budu članovi ove opštine i naravno treba da su i materijalno osigurana, kako ne bi pala na teret ove opštine. Petogodišnji boravak predviđa se stoga da se ima prilike provjeriti karakter lica i da li on odgovara uslovima za sticanje članstva”, u: ABH, KBUDB-II, k. 6, 14226, 1935.

²⁰ ABH, Fond Oblasni odbor Sarajevske oblasti (OOSO), 14, 9765, 1928, Na sjednici gradskog komesarijata od 27. februara 1928. godine zaključeno je povodom izdvajanja u Fond za socijalne potrebe da “pošto u nas država u ove svrhe ništa ne daje, privatna inicijativa vrlo malo pa je sve na općini.” Istovremeno prevagnulo je mišljenje da “milostinja vodi u nerad i prosječenje” i da je veoma privlačna za pojačani pritisak useljavanja. A pošto “Zakon o zaštiti djece predviđa da se Mjesna zaštita djece izdržava u prvom redu od privatne inicijative, država ne daje ništa i sve je na općini, pa onda neka su to samo sarajevska djeca”.

ljaka osjetio u jačoj mjeri 1926-1928. godine pod uticajem dvije uzastopne nerodne godine koje su izazvale intenzivnija migraciona pomjeranja stanovništva na relaciji selo-grad. Novopridošlice su svojom konkurencijom pogoršavale ionako težak ekonomski i socijalni položaj gradskog radništva²¹ koje, na kraju, vrši jači pritisak na socijalne fondove gradske opštine. U tom zatvorenom krugu useljavanja i slabe propusne moći gradske privrede, gradske vlasti braneći pozicije i isto tako uvijek nedostatne kredite namjenjene siromašnim, stajale su na pozicijama koje se kao takve mogu nazvati protuurbanizacijskim. U nemogućnosti da djeluju protiv pravno starijih regula koje nisu spriječavale slobodan protok ljudi i naseljavanje, svojim krutim stavovima prema “novim” stanovnicima nastojale su da zadrže uravnoteženo jezgro članova i barem izvjesne osobine povlaštenosti starosjedilačkog građanstva.²²

Članstvo u gradskoj opštini, u čitavom periodu kraljevske države, bilo je i sredstvo da upravna vlast, odstranjivanjem onih koji kao stanovnici gradske opštine, za razliku od članova opštine, njoj pravno ne pripadaju, primjenjuje efikasne policijske mjere prema, uglavnom, politički nepodobnima. Zavičajno pravo kao pravni status koji ne dozvoljava iseljavanje članova gradske opštine protivno njihovoj volji, izgubilo je svoju funkciju u vrijeme rata 1914.-1918. godine, u kome dolazi do prisilnog

---

²¹ Budimir Miličić, *Radnička klasa Sarajeva 1919-1941*, Sarajevo, Institut za istoriju, 1985, 178.

²² Cijepanje “starih” i “novih” Sarajlija podjelom na “ovdašnje” i “došle” dobilo je svoj odraz i u političkoj borbi pred prve opštinske izbore u Bosni i Hercegovini septembra i oktobra 1928. godine. Iako je politička borba i obrazovanje kandidacionih lista bila u žiži interesa političkih stranaka, i bez obzira što je predizborna kampanja izbacila u prvi plan borbu za pristalice i birače i što su svi potezi bili usmjereni ka ovim ciljevima, evidentno je da je antagonizam, surevnjivost i konkurencija ipak postojala između ova dva ovako podijeljena stratuma muslimanskog stanovništva u Sarajevu. Politički obol je prekrivao ovaj odnos i davao mu ton, ali javni istupi, izjave za štampu, proglosti itd. ukazuju da i pored političkih odnosa postoji podjela koja se ispoljava i na privrednom planu. To potvrđuju i izjave Asima Dugalića protiv tadašnjeg komesara gradske opštine u Sarajevu Edhema Bičakčića da starosjedoci ne dozvoljavaju pristup u gradsku upravu i Gradsku štedionicu “kroz koju prolazi sav privredni život grada, a ta mjesta zapremili ljudi iz čaršije”, dok istovremeno “nove” Sarajlije njih 80 % u gradu imaju 10 direktora privrednih preduzeća”. Pretočeno na politički plan A. Dugalić iznosi ideju da na opštinske izbore izađe sa “listom naseljenih Sarajlija”, u: *Jugoslovenski list*, I, 215, Sarajevo, 11. septembar 1928, 3, 216, 12. septembar 1928, 4, Reakcija vođstva JMO bila je u stvaranju “Akcionog odbora useljenih Muslimana”, proglas koji osuđuje ovakve podjele na “ovdašnje” i otudašnje” i kandidovanje Mehmeda Spahe kao nosioca liste na opštinskim izborima za grad Sarajevo, u: Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo, Svjetlost, 1977, 288-289, *Pravda*, VIII, 42, Sarajevo, 17. oktobar 1928, 1.

pomjeranja stanovništva bez obzira na njegov status u mjestu življenja. Podređeno ratnim i političkim ciljevima u vanrednim prilikama demografske promjene dobivaju novi kvalitet otvorenog prisilnog pomjeranja stanovništva koje je kao pojava i proces ostavilo tragove u historiografskoj građi,²³ ali ne i potpune brojčane pokazatelje kao sistem registrovan statističkom djelatnošću koja bi omogućavala konkretne i pouzdane pokazatelje u odnosu na stanje do rata. Nakon rata u novoformiranoj državi prisilno iseljavanje i iz bosanskohercegovačkih gradova upravo se vraća na formu zavičajnog prava koje je uslovljeno zemaljskom pripadnošću, da bi nova vlast jasno registrovala ciljeve na koje se odnosila *Naredba o iseljavanju stranaca* objavljena početkom maja 1919. godine.

Zvanični statistički podaci kao jedino relevantni pokazatelji pate ne samo od nedostataka vrste pokazatelja, nego su nakon 1918. godine u kraljevskoj državi zasnovani na drugim principima i usmjereni na nove ili drugačije ciljane kategorije u skladu sa interesima i zadacima državne politike. U svome rezultatu ne omogućavaju komparaciju kao bazu, osnovni uslov da se neka registrovana pojava pretvorena u broj transformiše u proces, odnosno da ima kontinuitet. Podaci koje pruža zvanična državna statistika Kraljevine SHS / Jugoslavije pružaju uslove da se uoče stanja onih pojava za koje je bila zainteresovana i na način koji je odgovarao i bio komplementaran državnoj politici i ideologiji, što najbolje pokazuju preračunavanja nakon 1929. godine određenih pojava za teritorije banovina brišući do kraja teritorijalna uočavanja po istorijskim pokrajinama. Kod istraživanja konkretno bosanskohercegovačkih gradova, njihovog stanovništva statistički podaci austrougarskog perioda i perioda 1918-1941. godine omogućavaju komparaciju prisutnog stanovništva u gradovima po broju, kao i jezičku strukturu na osnovu maternjeg jezika prisutnih stanovnika u gradovima, ali ni tu jednoobrazno na ujednačenom principu i ne za sve gradove. To se ne odnosi samo na poređenja ova dva istorijska perioda nego i u okviru istog perioda kraljevske države kada se kompariraju dva jedina popisa stanovništva, onaj iz 1921. godine i popis iz 1931. U zavisnosti od navedenog uz šture preostale podatke statistike gradskih uprava, nešto više za gradsku opštinu Sarajevo, teško da se mogu pratiti strukturalne demografske promjene koje bi predočile stanja i mijene bosanskohercegovačkih gradova u periodu kada su izloženi i vanekonomskim i ekonomskim poticajima koji su bili uzrokom da su ovi gradovi 1921. godine pokazivali takvu sliku veličine gradskog stanovništva koja se, na osnovu jasnih brojčanih pokazatelja, može okarakterisati kao pojava deurbanizacije grada.

---

²³ Galib Šljivo, *Raspoloženje naroda Bosne i Hercegovine prema austrougarskoj politici i austrougarske političke protivmjere*, u : *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Zbornik radova, Banjaluka, Univerzitet "Đuro Pucar Stari" Banjaluka, Institut za istoriju u Banjaluci, 1987, 117-143.

Za povećanje ukupnog broja, kao i u formiranju strukture stanovništva bosanskohercegovačkih gradova austrougarskog perioda, od velikog značaja bila su migraciona strujanja u oba pravca koja su zahvatila gradske centre mijenjajući u njima konfesionalne, nacionalne i socijalne odnose. Pored ovoga mehaničkog populacionog faktora tu je, naravno, i prirodni priraštaj sa različitim dejstvom i rezultatima po ukupne pokazatelje o broju stanovnika, kao i sa različitim posljedicama u odnosu na pojedine etničke i konfesionalne grupe. Podaci o prirodnom kretanju stanovništva upoređeni sa ukupnim porastom stanovništva u popisnim periodima, omogućavaju da se bar približno ustanovi broj doseljenih i u gradu nastanjenih lica, mada to ustvari predstavlja samo krajnji rezultat imigracionih kretanja u godinama kada je popisivano stanovništvo. U onim bosanskohercegovačkim gradovima kojima su, zahvaljujući efikasnosti i interesu nove austrougarske administracije, obe ove komponente bile zadovoljene i, na kraju, do istraživača doprli tragovi ovih popisa moguće je navedenim matematskim principom dobiti podatke o odnosu mehaničkog i prirodnog strujanja gradskog stanovništva, ali za period između dva svjetska rata, što se tiče bosanskohercegovačkih gradova, takvih podataka nema. Interes kraljevske državne statistike kod objavljivanja podataka te vrste bio je vezan za druge i veće administrativo-teritorijalne oblasti nego što su bile opštine.

Useljavanjem velikog broja stranaca koji su, kao nosioci administracije, novih tehničkih znanja i nove privredne aktivnosti, bili vezani pretežno za gradske centre, došlo je u njima do stvaranja pravog mozaika naroda i jezika. Osim ovoga kulturološkog fenomena kao posljedice naseljavanja, bosanskohercegovački gradovi za vrijeme austrougarske vladavine mnogo su više rasli i mijenjali tradicionalnu strukturu usljed doseljavanja stranaca negoli pod uticajem industrijalizacije i promjena koje je izazvalo oživljavanje ukupne privredne aktivnosti zemlje.²⁴ Zato se nameće potreba njihovog uočavanja u periodu kraljevske države, ali su, izrazito po njenom stvaranju, a manje dužinom trajanja, suprotni pravci kretanja ove populacije, otklonili ovaj faktor razvoja bosanskohercegovačkih gradova austrougarskog perioda i sveli ga na pojavu koja se može brojčano registrovati onoliko koliko vrsta i količina statističkih podataka to dozvoljava.²⁵

---

²⁴ Iljas Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Sarajevo, Svjetlost, 1980, 116.

²⁵ Interna anketa banske uprave Drinske banovine preko sreskih načelnstava prikupila je za svoje potrebe 1931. godine podatke preko prijavnih ureda gradskih opština o, kako su ih okarakterisali, "stranim državljanima, izbjeglicama i vojnim bjeguncima". Prema tim podacima i u Sarajevu je u to vrijeme bilo stanovnika sa dozvolom boravka inače državljana : Čehoslovačke 428, Italije 141, Austrije 162, Turske 141, Mađarske 79, Albanije 103, Poljske 80, Bugarske i Rumunije 22, Njemačke 34, Sjeverne Amerike 4, Južne Amerike 1, Egipta 1, ►

Utvrđivanje etničke strukture predstavlja posebnu teškoću s obzirom da popisi stanovništva i statistika uopšte ne dopuštaju potpuno razjašnjenje ovoga fenomena. U tom pogledu statistike oba perioda se slažu utoliko što su svi statistički podaci dati prema konfesionalnoj podjeli stanovništva, a nacionalnost i religija kao i jezik ne dozvoljavaju prostu podudarnost, te su podaci o maternjem jeziku jedino uporište koje omogućava utvrđivanje etničkog mozaika, ali ne i dovoljni da se mogu pratiti i njegove promjene u svim gradovima u kontinuitetu. Princip da se zaključci, ne samo o strancima u bosanskohercegovačkim gradovima, ne mogu donositi na osnovu maternjeg jezika, kao ni utvrđivanje njihove nacionalne strukture, ne odnosi se samo na period austrougarske statistike. U to vrijeme teško je razlučiti i Jevreje, jer jedan dio govori španski (Sefardi), a drugi (Aškenazi) njemačkim, mađarskim i poljskim jezikom. Srbi se takođe ne mogu tačno razlučiti posebno u periodu kraljevske države kada se naseljavanjem Rusa povećava procenat pravoslavnog življa. Isto se odnosi i na Hrvate, jer podaci o vjeroispovjesti za katolike ne znače i znak jednakosti, dok su u austrougarskom periodu to svi katolici, domaći i doseljeni. Ista konstatacija važi i za kasniji period pokazujući jednim dijelom pad koji indicira iseljavanje stranaca koji su pripadali katoličkoj konfesiji različitih nacija i jezika, a s druge strane sama statistika kraljevske države mijenja principe nominiranja pojedinih vjerskih grupa, kao što su grko-katolici, ili čak mnogo brojniji Jevreji podvođeni ih pod "druge" ili "ostale". Naročito popis iz 1931. godine može da skrene od pravilnih zaključaka, jer je do tada zahvaljujući *Zakonu o državljanstvu* i vladajućoj ideologiji jugoslavenstva dio stranaca asimilovan sa domaćim stanovništvom i formalno.²⁶

Iako popis iz 1879. godine ne daje sigurnu statističku sliku gradskog stanovništva i mada je ovim popisom obuhvaćeno 48 okružnih i sreskih mjesta može se tvrditi da je u tom periodu, na osnovu vjerske strukture, muslimansko stanovništvo čini-

---

Palestine 3, Francuske 2, Engleske 3, Grčke 7, Rusije 172. Izbjeglice, prema anketi, su bile iz : Bugarske 95, Čehoslovačke 20, Austrije 8, Rumunije 9, Njemačke 3, Italije 13, Rusije 10, Mađarske 1, Turske 1, Poljske 4, Albanije 1. Bez obzira na nepreciznosti u definisanju statusa na osnovu ove ankete u Sarajevu je zabilježeno stranih državljana 1541, u Brčkom 63, Bijeljini 60, Visokom 69, Vlasenici 22 (Ruske izbjeglice), Višegradu 12, Fojnici 6, Čajniču 5, Varešu 30, Goraždu 121 (Rusi uglavnom kadeti), Zavidovićima 85, Bos. Šamcu 20, Zvorniku 15, Zenici 91, Žepču 7, Kladnju 27, Srebrenici 5, Travniku 129, Tuzli 220, u: ABH, KBUDB-II, k.31, 35650, 1931.

²⁶ Državna statistika Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije djelovala je na principima nacionalne politike države, pa su i podaci ove statističke službe, njihova struktura, terminologija itd. bili u skladu sa vladajućom ideologijom i poimanjima države "troimenog naroda", odnosno Jugoslovena, što je, pored ostalog, rezultiralo podacima o konfesionalnom sastavu stanovništva, a ne o nacionalnom.

lo 70,70 % gradskog stanovništva i na taj način imalo apsolutnu većinu pored 18,77 % pravoslavnih, 8,08 % katolika, 2,28 % Jevreja koji su gotovo isključivo živjeli u gradovima i 0,17 % ostalih. Usljed iseljavanja i nešto slabijeg prirodnog priraštaja Muslimana, a useljavanja stranaca, uglavnom katolika i Jevreja, kao i promjenom teritorija gradskih opština vjerska struktura u gradovima se mijenjala. Od 1879. do 1910. godine pravoslavno stanovništvo zabilježilo je priraštaj od 66 %, muslimansko 36 %, katoličko 107 %, i jevrejsko za 246 %. Normalan prirodni priraštaj prati samo pravoslavno, srpsko stanovništvo, dok su Muslimani zbog iseljavanja i nižeg prirodnog priraštaja znatno zaostajali, a katolici i Jevreji usljed useljavanja su, s druge strane, znatno premašili svoje ranije učešće. Bosanskohercegovački gradovi su nakon 1878. godine dosta brzo gubili muslimansku većinu, iako su 1910. godine oni još uvijek imali neznatnu natpolovičnu većinu od 50,3 %.

Tabela 1.

Doseljenici u ukupnom stanovništvu 1910. godine:

Grad	Ukupno stanovništvo 1910. godine	Doseljenici	Procenat %
Sarajevo	51.919	18.346	35,3
Banja Luka	14.800	3.234	21,8
Tuzla	12.353	4.049	35,7
Mostar	16.392	2.713	16,6

Sukcesivno useljavanje stranaca nakon 1878. godine dovelo je da već 1910. godine njihov broj iznosi ukupno 114.591 lica, ili 6,04 % od ukupnog broja civilnog stanovništva Bosne i Hercegovine. Ovako veliko useljavanje stranaca bilo je uslovljeno potrebama koje su ih znatnim dijelom vezivale za gradske sredine, ali osim za okružne gradove Sarajevo, Banja Luku, Mostar, i Tuzlu, nije moguće utvrditi koliko ih je 1910. godine bilo u ostalim gradovima Bosne i Hercegovine.²⁷ Ovaj isječak podataka pokazuje da su gradovi Sarajevo i Tuzla razvijenije gradske privrede sa bržim industrijskim razvojem bili privlačnija meta stranih doseljenika nego što su Banja Luka i Mostar sa izrazitim naznakama agrarnih središta. U Sarajevu je jedna trećina stanovništva pripadala ovoj kategoriji, pokazujući ukupno da je stanovništvo

---

²⁷ Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo, Institut za istoriju, 2004, 64-65, 330, Statistički podaci o broju stranaca preuzeti od autora.

ovih gradova povećano pod uticajem raznih imigracija više nego što bi to i pod najpovoljnijim prilikama bilo moguće na osnovu prirodnog priraštaja.²⁸

Faktični i prirodni priraštaj neravnomjeran kao prirodni prirast po pojedinim konfesijama, etničkim grupama, pojedinim gradovima i regijama u Bosni i Hercegovini²⁹ odražavao se, pored ostalog, i na politički stav i na društveno-političke i ekonomske odnose tih konfesionalno-nacionalnih grupa i u bosanskohercegovačkom gradu. Višestruke posljedice svjetskog rata kao i izgon stranaca stvorile su drugačiju brojčanu sliku stanovništva i njegove strukture zemlje u cjelini, kao i bosanskohercegovačkih gradova perioda između dva svjetska rata. Raspored broja kao i njegova kvantitativna snaga po pojedinim kvalitetima, odnosno konfesijama, jer njih prati zvanična statistika, kako u gradovima tako i u novoj državi u cjelini, davala je specifičnu težinu političkoj borbi za prevlast nad bosanskohercegovačkim gradom u državi proklamovane jednakopravnosti,³⁰ u konstelaciji političkih snaga tog perioda bazi-

---

²⁸ Todor Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom*, 18, Stopa mortaliteta je u periodu 1886-1918. godine uopšte bila visoka i ona je u krajnjoj liniji slabila dejstvo visokog nataliteta i presudno uticala na rezultat prirodnog priraštaja stanovništva Sarajeva navedenog perioda. Vrijedno je istaći da je krajnji rezultat prirodnog priraštaja povoljniji za žene nego za muškarce (50,8 % kod žena prema 49,2 % kod muškaraca). Dok o iseljavanju i useljavanju domaćeg svijeta nema pouzdanih podataka, doseljavanje u Sarajevo sa strane, izvan granica Bosne i Hercegovine, može se pratiti po državljanstvu. Ako se broj pripadnika drugih država odbije od ukupnog porasta stanovništva u Sarajevu vidjet će se da je domaće stanovništvo poraslo od 1879. do 1910. godine samo za 12.196 lica ili za 57 %, prosječno godišnje za 1,8 %, Ilija Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, 330, Tabela 14, Priraštaj doseljenika iz Austro-Ugarske samo u Sarajevo u periodu od popisa 1885. do 1910.godine bio je 13.846 lica, iz drugih država 1.354 lica, što je procentualno povećanje za 471 %, odnosno 657 % za navedeni period.

²⁹ Ferdo Hauptmann, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austro-ugarske vladavine (1878-1918)*, u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II*, Sarajevo, ANUBiH, 1987, 111-115, Autor navodi da prirodni prirast za period 1895-1910. godine iznosi 1,34 % (izračunat na osnovu Popisa iz 1910. godine), a da je kod Muslimana u BiH iznosio u tom periodu 13,43 %, tj. godišnje 0,89 %, kod Srba 21,45 %, tj. 1,43 %, kod Hrvata 25,54 %, tj. 1,70 %, Kemal Hrelja, *Kako je živio narod, Bosna i Hercegovina 1918-1941*, Sarajevo, Bosanska knjiga, 1994, 11, Autor uzima "ustaljenu godišnju stopu prirodnog prirasta od 1,90 % " u Bosni i Hercegovini za period do Prvog svjetskog rata i na osnovu ove stope izračunava broj potencijalnih stanovnika koje je ova zemlja izgubila zbog rata i posljedica rata 1914-1918. godine.

³⁰ Manifest regenta Aleksandra narodu, Beograd, 6. januar 1919/24. decembar 1918, ... "Time će biti priznata i utvrđena potpuna jednakost svih građana kraljevstva pred zakonom, ukinute sve staleške povlastice i zajamčena sloboda i ravnopravnost veroispovesti." u : Dženana Čaušević, *Pravno politički razvitak Bosne i Hercegovine, Dokumenti sa komentarima*, Sarajevo, Magistrat, 2005, 275.

ranih, uglavnom, na nacionalno-konfesionalnoj osi i, kao takvim, ovisnim od numeričke prevlasti pojedinih nacionalnih grupacija.

Svjetski rat unio je novu komponentu u Bosnu i Hercegovinu koja je do poraza Srbije i Crne Gore bila frontalno područje. Granična teritorija Bosne i Hercegovine, u jednom periodu oktobra 1914. godine dubine do Sarajeva, bila je izložena ratnim razaranja i direktnim i posrednim pomjeranjima stanovništva. Kotar Rogatica kao i Foča stradao je već 1914. godine kada je jedan dio njegovog stanovništva izbjegao, a drugi se povukao sa srpskim četama. Ova područja, kao i sam grad, bili su izloženi ratnim razaranja sve do kapitulacije Crne Gore januara 1916. godine.³¹ Stradanja, žrtve, izbjeglice i prisilno odvođenje i raseljavanje stanovništva bile su kvalitativno nove demografske komponente³² koje su po posljedicama dužinom trajanja daleko nadmašile period rata i nakon njega obilježavale društveno - političke i privredne odnose stanovništva različitih nacionalno-konfesionalnih grupa, posebno u područjima koja su bila zahvaćena ratnim operacijama. Vojna mobilizacija, koja je 1917. godine u Bosni i Hercegovini obuhvatila 2,35 % ukupnog stanovništva, dok je taj pro-

---

³¹ Najveća ratna razaranja doživjelo je stanovništvo duž istočne granice Romanije, kotari: fočanski, čajnički, višegradski, rogatički, bijeljinski u Semberiji i gatački, bilečki i trebinjski u istočnoj Hercegovini, gdje je u toku višemjesečnih vojnih operacija došlo do izbjeglištva, prisilne evakuacije i protjerivanja stanovništva. Samo iz istočne Bosne izbjeglo je u druge krajeve 42.218 lica (Muslimana 37.294, Srba 3.319, Hrvata 887, Jevreja 718), kao i Muslimana iz Sandžaka, dok je evakuisano 41.716 lica, od toga Srba 21.048, uglavnom prisilno, u zapadnu Bosnu ; Muslimana 14.751, Hrvata 3.196, i Jevreja 2.904, što ukupno iznosi 91.236 izbjeglih i evakuisanih lica, u : Iljas Hadžibegović, *Bosna i Hercegovina u Prvom svjetskom ratu i njen ulazak u zajedničku jugoslavensku državu Kraljevinu SHS, Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo, Bosanski kulturni centar, 1998, 287.

³² Đorđe Pejanović, *Stanovništvo, školstvo i pismenost u krajevima bivše Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, Društvo Prosveta, 1939, 1, ” Kako je godine 1913 (uoči rata) bilo u Bosni i Hercegovini 1.962.411 stanovnika, a 1921. godine samo 1.889.929, mesto 2.250.000, koliko je trebalo biti računajući prirodni godišnji porast sa 1,90 %, to znači da je rat u Bosni i Hercegovini progutao oko 360.000 duša većinom muških ”, Ovaj podatak većina kasnijih autora prihvata bez dvoumljenja, tako da na kraju ovaj broj ispada kao broj stvarnih, fizičkih žrtava, a ne potencijalnog, mogućeg stanovništva na osnovu proračuna. Iste podatke daje i K. Hrelja u navedenom djelu. N. Šarac navodi podatke Bosanskog Lloyda iz 1920. godine po kojem je “apsolutno smanjenje broja stanovnika od 1914-1918. godine iznosilo 71.000 lica. Ako se uzme u obzir i progresivno povećanje žitelja po inače visokoj stopi prirodnog priraštaja, onda se može uzeti da populacija BiH u međuvremenu pokazuje negativnu razliku za 211.000 lica”, u : Nedim Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, Svjetlost, 1975, 24.

cenat za Austriju iznosio 0,50 %, ³³ glad i bolesti, naročito tzv. španska groznica dale su značajan doprinos negativnim demografskim promjenama koje su smanjile ljudski potencijal i u bosanskohercegovačkim gradovima.

Traganje za najsumarnijim pokazateljima društveno-ekonomske stvarnosti u Kraljevini SHS prvih godina nakon rata upućuje na zaključak da je gotovo nemoguće statistički utvrditi većinu relevantnih podataka koji bi nam omogućili da dođemo do egzaktnih mjerila. ³⁴ Popis iz 1921. godine je ona tačka oslonca koja kao zvanična statistika omogućava praćenje nekih pojava u društvu po gradskim opštinama, kao što je stanje po broju i konfesionalnoj strukturi prisutnog stanovništva i meternjeg jezika. Komparacija sa 1910. godinom imala je optimalnu mogućnost, jer popisne 1921. godine teritorij gradskih opština zadržava tradicionalni opseg kakav je imao i 1910. godine, dakle, proračuni prisutnog stanovništva po istoj površini u dva vremenska perioda ostvaruju pretpostavku procesa koji odražava i kompleksne posljedice rata i prvih godina konstituisanja nove države. Kasnije teritorijalne promjene gradskog opsega 1927/1928. godine ³⁵ dozvoljavaju i dalje takvo praćenje, ali samo djelomično, ograničeno na one gradske opštine koje su ostale u istom opsegu, njih 14 od ukupno 66. Kod ostalih gradova može se konstatovati stanje nastalo proširenjem čiji je rezultat bila i promjena broja stanovnika i njihove konfesionalne i socijalne strukture. Prema tome, urbanizacija kao pojam povarošivanja stanovnika na ovaj način je zadovoljena mehanički administrativno, odnosno formalno. Suštinski na osnovu privredne strukture situaciju nije mogao promijeniti prosti zbir broja stanovnika koji, po tim administrativnim mjerama, žive sada u jedinstvenoj gradskoj opštini i jednostavno se zbog te činjenice i prilikom popisa podvode pod gradsko stanovništvo. Stvarna posljedica bila je da izmijenjena struktura gradskih opština, kako

---

³³ I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, 128.

³⁴ Tomislav Išek, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature*, Sarajevo, Svjetlost, 1981, 65, Autor navodi M. Goranovića (*Poljoprivredni dohodak Jugoslavije*, str. 1-2, Separat iz Arhiva Ministarstva poljoprivrede, God. IV, sv. 9, Beograd, 1937) koji kaže da se uvjerio da je "za peiod od 1919. do 1922. vrlo teško vršiti ma kakva istraživanja, koja bi se bazirala na statističkim podacima".

³⁵ *Službene novine Kraljevine SHS*, IX, 221-LXI, Beograd, 30. septembar 1927, Službeni deo, Na osnovu čl. 165. Finansijskog zakona za 1927/28. godinu ovlašten je ministar unutrašnjih djela da odredi ime, obim i sjedište opština u bosanskohercegovačkim oblastima, *Službene novine Kraljevine SHS*, X, 139-XLVI, Beograd, 20. juni 1928, Službeni deo. Na osnovu čl. 1 Zakona od 12. decembra 1927. godine ministar unutrašnjih djela bio je ovlašten da u roku od 6 mjeseci mijenja obim, ime i sjedište opština u oblastima u Bosni i Hercegovini. Na osnovu ovih ovlaštenja, pored ostaloga, ministar A. Korošec promijenjeno je ime gradskih opština Lijevno u Livno i Duvno u Tomislav grad.

privredna i socijalna, tako i nacionalno-konfesionala, pojedine gradske opštine ovim proširenjima je izražajno agrarizirala.³⁶ Dok se period 1921. godine može označiti kao trenutak popisom registrovane globalne deurbanizacije, ali ne i agrarizacije, popis 1931. godine registruje u velikom dijelu gradskih opština u Bosni i Hercegovini proces suprotan povarošivanju. *Zakon o opštinama* iz 1933. godine nivelisao je i sve ostale razlike identičnim uređenjem i većine bivših gradskih i svih seoskih opština. To naravno ne znači da se grad mogao administrativno-teritorijalnim proširenjem i zakonskim propisima ukinuti, grad i dalje i po *Zakonu* zvanično nosi svoj naziv grada, atributi gradskog jezgra ne gube na značenju u smislu heterogenosti društveno-ekonomskih karakteristika tipičnih za gradske sredine. Takve gradske opštine su sistem paralelnih svjetova koji su upravnim odlukama prisiljeni da žive u istoj opštini, koji su potpuno upućeni jedni na druge, ali kroz suprotnosti sela i grada ne vode ih u tome identični ili slični interesi. Nova organizacija kroz zvaničnu statistiku otežava, ako ne i onemogućava praćenje određenih pojava gradskog života, ali na sreću, to nisu jedini podaci koji su ostavili traga.

Rat je ostavio teške posljedice i promijenio demografsku sliku bosanskohercegovačkih gradova, a neposredno poslije rata u vrijeme formiranja narodnih vijeća su i određene kategorije stranih doseljenika napuštale zemlju ne očekujući odluke novih vlasti o njihovom statusu. Migraciona strujanja u bosanskohercegovačkim gradovima dobila su dvosmjerni karakter, jedni su iseljavali, drugi dolazili i useljavali, sa generalnom podjelom na strance i domaće. Iseljavanje stranaca dobrovoljno započeto je još prvih dana oktobra 1918. godine i ubrzavano po okončanju rata. Tu je riječ, u prvom redu, o vrhovima činovničke, vojne i policijske birokratije zajedno sa ranijim poglavarom Bosne i Hercegovine generalom Sarkotićem, koji je dobio i specijalnu dozvolu za iseljenje, da bi promijenjene političke prilike, koje su i bile glavnim uzrokom ovog posredno dobrovoljnog iseljavanja, u proljeće 1919. godine do-

---

³⁶ Prikladniji je izraz poseljačenje gradova jer suštinski odgovara promjenama nakon Uredbe iz 1928. godine, pošto veliki procenat agrarnog stanovništva nije neka nova i neobična karakteristika bosanskohercegovačkog grada, u kome je živio određeni procenat takvog stanovništva nasljeđen i iz austrougarskog perioda. Tada su neke gradske opštine imale i preko 50% stanovnika koje je živjelo od poljoprivrede. (I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, 37-39). Procesom agrarne reforme nakon 1918. godine taj procenat se naglo topio, ali popisi stanovništva i statistika ne prate te promjene. Međutim, za razliku od tog tipa gradova u kojima agrarno stanovništvo čini dio složene i osobene socijalno-ekonomske strukture bosanskohercegovačkog grada, sada su se formirale gradske opštine mješovitog tipa sastavljene od dva heterogena dijela. U ovoj administrativno-teritorijalnoj konstrukciji jedinstva paralelnih svjetova gradsko jezgro je urbano ostrvo utopljeno u seoskom moru čija je dubina u zavisnosti od veličine priključenog seoskog teritorija i broja seoskog stanovništva .

bile novi kvalitet formom *Naredbe o iseljavanju stranaca*.³⁷ Ovaj drugi talas iseljenika, bilo dobrovoljno bilo prisilno, bili su i privrednici svih struka i dio visokokvalifikovanih radnika u pojedinim industrijskim pogonima, kao i na željeznici. Dok su prve dvije kategorije stranaca iz svih oblika državne službe nalazile vrlo upitnu zamjenu³⁸ po stručnom kvalitetu, dok su se na mjesto odseljenih privrednika ubacivali novi ljudi, kvalifikovani radnici su stvorili kadrovsko-tehnološku šupljinu koja se teško mogla odmah popuniti nedostatnim domaćim ljudima, pokazujući da se praznina u pojedinim tehničkim znanjima, kao npr. na željeznici, nije u prethodnom periodu adekvatno kvantitativno i kvalitativno mijenjala u korist kvalifikacija ovdašnjeg radništva. Na mjesto privrednika, osobito trgovaca,³⁹ ubacuju se, pored starih domaćih trgovaca, novi ljudi kojima je i povoljna konjunktura nakon rata kao i olakšice za dobivanje obrtnica bila izrazito poticajna da je prvih godina života u novoj državi ova branša znatno premašila onu prijeratnu. Promjena nacionalne, a time i socijalne strukture odlaskom stranaca ostavila je na taj način različite posljedice u Bosni i Herce-

---

³⁷ Kasim Iović, Prilike u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine 1919. i 1920. godine, Građa, u: *Glasnik ADA BiH*, God. 1968-1969, Knj. VIII-IX, Sarajevo, ADABiH, 1968/1969, 318.

³⁸ Iljas Hadžibegović, *Radnička klasa*, 200, 153, To ilustruje struktura iz 1905. godine koja pokazuje da je na bosanskohercegovačkim željeznicama radilo od ukupno 1.365 radnika i službenika : 713 (52,2%) iz Austrije, 216 (32,4%) iz Ugarske i samo 210 (15,4%) iz BiH. Sredinom 1912. godine od ukupno 5.256 radnika na željeznici od kvalifikovanih 882, domaćih je bilo 259 ili 29% u odnosu na 623 stranaca ili 70%, a kada je u pitanju radništvo bez kvalifikacija odnos je bio obrnut, domaćih od ukupno 1.202 bilo je 1.049 ili 87,3%.

³⁹ Znatno uporište u trgovini u bosanskohercegovačkim gradovima imali su doseljeni stranci, posebno iz redova Jevreja, doprinoseći sa Jevrejima starosjediocima kao pridošlice uz povećanje broja gradskih trgovaca, Jevreji Aškenazi srazmjerno svome broju bili su ekonomski znatno uticajniji. Strani državljani bili su vlasnici radnji kojih je bilo u njihovim rukama već 1907. godine 3.957 ili 8,98 % od ukupnog broja. Inače, kada je riječ o Jevrejima vlasnicima preduzeća i radnji njih je iste godine bilo 1.262 ili 3 %, sa tendencijom stalnog rasta, već 1913. godine 1.923 ili 3,6 %, u: I. Hadžibegović, *Radnička klasa*, 97-102, I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, 47, Ideja da se poslovni odnosi odvijaju samo unutar svoga nacionalno-konfesionalnog kruga, potaknuta izbijanjem političkih antagonizama, bili su izraz i određenih inferiornosti u konkurenciji s jevrejskim privrednicima. Deviza "svoj svome" pojavila se i u srpskoj nacionalnoj sredini u Bosni i Hercegovini pred Prvi svjetski rat, ali nije ostala na nju ograničena Ona će docnije biti više prisutna u drugim, posebno malograđanskim krugovima, u kojima je egzistirala još od kraja 19. stoljeća, u: Dževad Juzbašić, Nekoliko napomena o Jevrejima u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave, *Sefard* 92, Zbornik radova, Sarajevo, Institut za istoriju i Jevrejska zajednica BiH, 1995, 93-111.

govini i njenim gradovima u zavisnosti od broja i pojedinih profesija koje su dotle obavljali stranci. Dok je uprava postepeno popunjavana novim ljudima, kada istovremeno dolazi do promjene nacionalno-konfesionalne strukture birokratskog aparata⁴⁰ i izrazitog pada profesionalnog kvaliteta novog činovništva,⁴¹ prazna mjesta u privrednoj djelatnosti, kao što je trgovina, vrlo brzo su popunjavana i proširivana ambicijama novih ljudi, dotle i dalje kvalifikovana radna snaga ostaje otvoren problem koji ne smanjuje motivaciju vlasti da nastavi i dalje iseljavanje pripadnika svih profesija, ako su to inicirali interesi političke, ali i društveno-ekonomske prirode.

Početni impuls za iseljavanjem usmjeren na one strance doseljene u toku rata ubrzo je transformisan na sve strance, odnosno one koji nisu mogli dokazati zemaljsko pripadništvo, kao i zavičajno pravo. Naredba koja nije imala pravni lijek bila je formulacijom dokazivanja i "državničke vjernosti" prepuštena subjektivnoj procjeni organa upravne vlasti. Čitava kampanja, koja nije bila ograničena samo na Bosnu i Hercegovinu, imala je višestruke motive kao i vrlo složene posljedice i predstavljala je u kontinuitetu materijalizaciju animoziteta koji su jasno bili izraženi u društveno-političkim i ekonomskim suprotnostima prethodnog austrougarskog perioda vlasti.⁴² U pozadini je stajala težnja politike nove države u nastajanju nakon svjetske kataklizme da se oslobodi stranih doseljenika, posebno iz neprijateljskih država, oslobodi konkurencije stranaca privrednika i monopoliše unutrašnje tržište u obolu političkih motiva među kojima je za dobivanje političkog povjerenja širokih slojeva bio, svakako, jedan značajan motiv. To je istovremeno bila prilika na domaćem, lokalnom tlu u bosanskohercegovačkim gradovima da, u vrlo povoljnim novim političkim uslovima, dođe do smjene i zamjene stranog elementa domaćim na svim onim mjestima na kojima je sjedio stranac, objektivno i tamo gdje se u vrijeme austrougarske vladavine nije ni mogao naći domaći kadar takvog znanja i sposobnosti. Ozbiljno ugroženo funkcionisanje željezničkog saobraćaja u Bosni i Hercegovini prisililo je domaće vlasti na akciju i apele suprotne intencijama iz *Naredbe*, a sa druge strane to je poka-

---

⁴⁰ Atif Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo, Svjetlost, 1977, 40-47, Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918-1925. (privredni i politički razvoj)*, Sarajevo, Institut za istoriju, 1991, 42.

⁴¹ Kasim Isović, *Struktura i funkcionisanje organa državne uprave u Bosni i Hercegovini u vremenu od 1918. do 1924. godine*, u: *Glasnik ADA BiH*, God. II, Knj. II, Sarajevo, 1962, 53-54.

⁴² Istupajući protiv stranih kapitalista i državnih vlasti građanski političari istupali su i protiv stranih radnika. Kroz njihove istupe često je provejavao izraziti nacionalizam i mržnja prema strancima uopšte što je bilo strano bosanskohercegovačkim socijaldemokratima, u: Dževad Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Posebna izdanja, Knj. CXVI, Sarajevo, ANUBIH, 2002, 336.

zalo da nisu u svim branšama zreli uslovi za takve radikalne promjene. Osim negativnih međunarodnih implikacija, izgon stranaca koji je dobio razmjere široke akcije i izrazito materijalističkih i pljačkaških motiva,⁴³ nailazio je na otpor i pojedinih domaćih krugova⁴⁴ nasuprot čak i euforičnom odobravanju drugih.⁴⁵

Akcije radničkog pokreta, naročito one prvih godina nove države, imale su za posljedicu izgon onih radnika koji su na osnovu zavičajnog prava proglašavani strancima, iako su bili stanovnici ne samo zajedničke države, nego i susjednog sreza. Po tom ključu zavičajno pravo služi kao mjera za suzbijanje i razbijanje radničkih štrajkova i protesta, primjenjena u tom cilju nekad je bila uspješna. Međutim, u slučaju štrajka rudara u Kreki dovela je do otvorene pobune rudara decembra 1920. godine (*Husinska buna*) koji su, pored ostaloga, štitili kolege, pretežno Slovence, a i domaće rudare izbačene iz mjesta stanovanja u kome nisu bili zavičajni. To je prema mje-

---

⁴³ Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918-1925. (privredni i politički razvoj)*, Sarajevo, Institut za istoriju, 1991, 329, 334-335, Ima dosta primjera da je Naredba o izgonu stranaca iz Bosne i Hercegovine bila dobar povod lokalnim vlastima da uz beznačajan povod se dočepaju oni ili oni koji su stajali iza te vlasti tuđih posjeda, kuće, stana, krčme, hotela i sl. Naredba i dodatne kontraverzne instrukcije davala je povoda da je vršena i po kriterijima ovisnim od dobre volje i stava lokalnih vlasti, pri čemu se u tome naročito isticao u bijeljinskom kotaru načelnik Milišić koji je u roku od 3 dana protjerivao strance iz države pod isprikom nestašice stanova.

⁴⁴ Pored radničke štampe kao što je bio *Glas slobode* koji je kritikovao protjerivanje stranih radnika i podržavao organizovane akcije domaćeg radništva koje se u pojedinim mjestima kao u Jajcu odupiralo progonu i beogradska *Samouprava* je 1919. godine kritikovala odluku o protjerivanju stranaca jer se "stvara utisak nasilja i što bi moglo škoditi našoj stvari u Parizu", u: Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina*, 327.

⁴⁵ Utvrdivši da je mjera o izgonu stranaca "logična posljedica njihova držanja prema nama Jugoslavenima u prošlosti, a i sada", u daljem tekstu se navodi: "Kad sve ne bi bilo ovih razloga, ima i drugih, a ti su ekonomske naravi. 40 godina od okupacije, Austrija je samo doseljavala strance, od beskućnika stvarala je trgovce i obrtnike, išla im je u svemu na ruku. Sa strancima je napunila sve urede, od najvećih do najmanjih. Sve ovo bilo je na štetu domaćeg naroda, naše djece. Domaći narod bio je odasvuda istisnut, iz trgovine, iz obrta, iz ureda. Ovo treba uvažiti, jer se nešto slična nije dogodilo nigdje u Europi. – Od 40 godina je, što nam ovi ljudi otimlju svaki rad u trgovini, ugušuju svaku inicijativu, zatvaraju vrata sviju ureda našoj djeci. Je li vrijeme da to prestane? Već sam ovaj razlog bio bi dovoljan da im se dovikne pred licem Boga i svijeta: Bilo je dosta vašeg pira i šićara tuđinska gospodo, molimo vas da se povučete, a da se učini mjesta u trgovini, uredima i državnim službama i našim ljudima", u: *Jugoslavenski list*, II, 106, Sarajevo, 10. svibnja 1919, 1, Todor Kruševac, *Razvojni put trgovine grada Sarajeva u periodu između ratova (1918-1941)*, u: *Glasnik ADAR BiH*, God. XII-XIII, Knj. XII-XIII, Sarajevo, 1972/1973, 134.

rama i potezima vlasti bila odrednica koje se upravna vlast držala kao principa ugrađenog i u akt *Obznanе* od 30. decembra 1920. godine, nakon što je opao nivo i intenzitet velike akcije izгона stranaca, ali sam čin, uz povremeno oživljavanje, nije nestao čak ni nakon donošenja *Zakona o državljanstvu 1. novembra 1928. godine*. Zavičajno pravo je čitavo vrijeme postojanja kraljevske države imalo i tu funkciju odstranjivanja nepodobnih iz grada kao svojevrstni ostracizam prve polovine 20. stoljeća.⁴⁶ To je potvrdila krajem decembra 1939. godine i vladina *Uredba o izmeni i dopuni Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi* unošenjem tzv. člana 12a, koji je prvostepenim upravnim organima dao široke ovlasti da mogu po svom nahođenju lica nepoćudna režimu “uputiti na boravak u koje drugo mjesto”, odnosno legalizovana je konfinacija. Još i prije ove *Uredbe*, koja je važila za cijelu državu, u Banovini Hrvatskoj donesena je *Uredba o redarstvenim prekršajima* po kojoj su vlasti nepoželjne osobe mogle, na osnovu odluke gradskog ili kotarskog poglavarstva, biti istjerane iz opštine ili kotara u kojima nisu zavičajne.⁴⁷ Na taj način je zakonski regulisano progonstvo zadržano kao retrogradna i restriktivna mjera koja, ne gubeći ništa od svoje suštine potvrđene i *Ustavom iz 1910. godine* (§ 5),⁴⁸ postaje tradicionalizam u kontinuitetu do kraja perioda i kraljevske države.

Rezultati prisilnog i dobrovoljnog iseljavanja stranaca iz Bosne i Hercegovine prvih godina nove države bili su višestruki, njihov broj u ukupnom broju stanovnika gradova i zemlje u cjelini je značajno smanjen, ali oskudni i nedovoljno precizni statistički i drugi podaci ne omogućavaju jasne tvrdnje.⁴⁹ Mogući su samo pojedinačne

---

⁴⁶ *Glas slobode*, XIII, 20, Sarajevo, 17. maj 1923, 3, Progon stranih radnika putem dozvola za boravak preko policije i sreskih poglavara, Isto, 49, 6. decembar 1923, 3, Otpuštanje stranih radnika u Tesliću, a neki su još od osnivanja fabrike, *Glas slobode*, XVIII, 3, Sarajevo, 19. januar 1928, 3, Progon iz bosanskohercegovačkih gradova na osnovu zavičajnog prava koje je omogućavalo progon nepoćudnih naročito radnika, na djelu je progon radnika Slovenaca iz Jajca.

⁴⁷ Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941. (Iz povijesti hrvatskog pitanja)*, 1, Zagreb, Liber, 1974, 238.

⁴⁸ Zemaljski ustav (štatut) za Bosnu i Hercegovinu, I- Opća građanska prava; § 5 “(...) One koji nisu mještani, dopušteno je protjerati iz nekog mjesta ili područja samo prema propisima, koji o tome postoje (...)”, u: Dževad Juzbašić, *Nacionalno politički odnosi u Bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, Sarajevo, ANUBiH, 1999, 218.

⁴⁹ *Narodno jedinstvo*, II, 47, Sarajevo, 21. februara 1919, 1, br. 48, 22. februar 1919, 1, Autor članka “Kraljevina SHS u brojevima” M. Makale-Juranović koristi podatke “iz zvaničnih izvora” a za “novu Srbiju i Crnu Goru iz engleskih izvora”, odnosno, na osnovu podataka i iz popisa 1910. godine u Bosni i Hercegovini pravio je proračun na temu - *mogućnosti i prob-* ▶

indikacije kao za Sarajevo iz koga se do jeseni 1919. godine iselilo već 3.500 lica, a do januara 1921. godine 4.500 ili, prema jednoj tvrdnji, 50 % svih stranaca registrovanih u tom gradu 1910. godine.⁵⁰ Manji broj stranaca koji je ostao u zemlji, nastojeći dobiti ili su već dobili uslovno zavičajno pravo, imao je srazmjerno broju i manji uticaj u svim onim granama gdje su ga do tada držali. Iako su njihova znanja i stručnost i dalje neophodni, stranci nisu više onaj faktor razvoja bosanskohercegovačkih gradova kakav i koliki su bili u predhodnom periodu. Na njihova mjesta, stanove, poslovne prostore čak i na njihov namještaj dolaze novi, domaći ljudi, pretežno iz svih krajeva Bosne i Hercegovine, ali i iz raznih drugih mjesta nove države. Prema statistici Trgovačke i obrtničke komore u Bosni i Hercegovini i na osnovu podataka iz svih važnijih industrijskih preduzeća do polovine 1924. godine vidi se da je broj stranih radnika srazmjerno prema broju uposlenih domaćih radnika vrlo neznačajan. U 57 većih preduzeća šumske, rudarske, metalske, hemijske, mlinarske, štamparske, stolarske, hotelske i druge industrije ima svega 901 činovnik, 703 poslovođa i specijalista i 29.298 radnika, od toga broja stranaca ima 230 činovnika, 220 poslovođa i specijalista i 795 radnika. U tim preduzećima uposleno je, dakle, ukupno 30.972 činovnika, specijalista i radnika, a od toga 1245 stranaca, što čini svega 4 % svih uposlenih radnika u Bosni i Hercegovini. Tih 4 % su mahom specijalisti koji ne mogu da se zamijene domaćom radnom snagom.⁵¹

Popisom stanovništva u Kraljevini SHS od 31. januara 1921. godine registrovano je bročano stanje prisutnog stanovništva kao “građansko, vojničko i trajno i prolazno prisutno”. Kako državna statistika daje kumulativne podatke o zatečenom stanovništvu bez distinkcije, ti podaci ne odgovaraju u potpunosti stvarnom stanju, ali su zvanični i jedini kojima raspoložemo kada su u pitanju i bosanskohercegovački gradovi i zemlja u cjelini. Popis iz 1921. godine pokazuje da je u Bosni i Hercegovini tada živjelo ili zatečeno 1.890.440 stanovnika, što je manje za 7.604 stanovnika ili

---

lemi vjerske i nacionalne majorizacije Srba u novoj državi kojih ima najviše, ali su ukupno u toj istoj državi manjina. Podaci koje navodi M. Makale i koji su rezultat ličnih kalkulacija autora ne mogu se ni u kojem slučaju ozbiljno koristiti za 1919. godinu, jer početkom te godine nema još nikakvih ozbiljnih statističkih pokušaja. Grad Sarajevo u martu iste godine vrši tek popis ukupnog stanovništva grada u cilju regulisanja aprovizacionih spiskova. Prema tome, ti podaci nisu relevantni za 1919. godinu da bi se mogli upotrebiti kao pokazatelji rezultata izгона stranaca, pa ni oprezno “samo kao indikacija” kao što je slučaj kod autora N. Šehića (Bosna i Hercegovina 1918-1925, 341).

⁵⁰ T. Kruševac, *Razvojni put trgovine grada Sarajeva*, 134.

⁵¹ *Glas slobode*, XIV, 22, Sarajevo, 5. juni 1924, 2, List navodi da su takvi radnici stranci kao specijalisti “neophodno potrebni našoj privredi, o njima, što više, i zavisi normalno funkcionisanje naše industrije koja je upućena na strane specijaliste”.

0,40 %, sa prosječnom godišnjom stopom pada od 0,04 % u odnosu na desetak godina prije, prema popisu iz 1910. godine, kada je Bosna i Hercegovina imala 1.898.044 stanovnika.⁵² U trećoj godini nakon rata brojevi pokazuju pad ukupnog broja stanovništva kao očiti dokaz populacionih gubitaka usljed direktnih i indirektnih posljedica rata.⁵³ Nasuprot ovome padu, registrovano statističkim pokazateljima stanovništvo u 66 bosanskohercegovačkih gradova, koji su i u to vrijeme istog nasljeđenog teritorijalnog obima, pokazuje ukupni porast od 278.158 iz 1910. godine na 297.859 početkom 1921. godine, što je za 19.701 stanovnika više ili za 7,1 %, s tim da je udio gradskog stanovništva u ukupnom stanovništvu zemlje za taj period porastao od 14,7 % na 15,8 %.⁵⁴ Sa stopom urbanizacije od svega 1,06 % za više od deset godina i sa 84,2 % seoskog življa Bosna i Hercegovina ovakvim prosječnim omjerom najrječitije govori o svojoj ekonomskoj strukturi u kojoj je dominantno učešće seoske privrede. Stepenn urbanizacije kao udio gradskog stanovništva u ukupnom stanovništvu u Kraljevini SHS u to vrijeme bio je 13,1 %, ⁵⁵ te je prema ovom proračunu Bosna i Hercegovina bila nešto iznad državnog prosjeka, dok je u ukupnom stanovništvu države od 11.692.730 učešće Bosne i Hercegovine bilo sa 16,2 %, a udio gradskog stanovništva pokrajine u ukupnom stanovništvu države iznosio je 2,55 %.

---

⁵² Državna statistika Kraljevine SHS / Jugoslavije izdavala je nakon svakog popisa prvo privremene, a zatim i definitivne rezultate popisa prisutnog stanovništva, pri čemu su se pojavljivale i razlike u brojevima. Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu u 1926. godini koristila se podacima koji su joj do tada bili na raspolaganju za 1921. godinu, jer su definitivni rezultati popisa iz 1921. godine objavljeni tek 1932. godine. Međutim, razlike se pojavljuju kada kasniji autori koriste ove prvobitne podatke koji mogu da imaju i znatna odstupanja u brojevima, pa i kod ukupnog broja stanovnika Bosne i Hercegovine.

⁵³ Veliki gubitak stvarnih i potencijalnih stanovnika nije bio samo posljedica ratnog fizičkog uništavanja ljudskih života nego i povećane smrtnosti uslijed pogoršanih uslova života, nedostatka hrane i pogubnih posljedica raznih bolesti, naročito tifusa i groznice. Na osnovu stope priraštaja od 1,9 % godišnje dobiven je moгуći broj stanovnika od 2.250.000 u 1921. godini i broj od 360.000 žrtava u Bosni i Hercegovini koje su ustvari potencijalni stanovnici izračunati prema stopi priraštaja uz pretpostavku da rata nije bilo.

⁵⁴ Pokazatelji dobiveni proračunima na osnovu podataka u: I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, Prilozi, 299-333, *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*, Sarajevo, Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, 1932, 130-246.

⁵⁵ Nedim Šarac navodi dr Dolfe Vogelnika (*Urbanizacija kao odraz privrednog razvoja FNRJ*, Beograd, Savez društava ekonomista Jugoslavije, 1961, 44-45) koji je kod utvrđivanja stepena urbanizacije, došao 60-tih godina XX stoljeća do zaključka, da je 1921. godine u jugoslovenskoj državi bilo 13,1 %, a 1931. godine 15,1 % gradskog stanovništva, u: Nedim Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima*, 51-52.

Tabela 2.
*Priraštaj stanovništva u bosanskohercegovačkim gradovima
od 1910. do 1931. godine:*

Broj	Grad	1910. god	1921. god	Promjena	Procenat %	1931. god.	Promjena	Procenat %
1.	Sarajevo	51.919	66.317	+ 14.398	+ 27,7	78.173	+ 11.856	+ 17,9
2.	Čajniče	1.538	1.307	- 231	- 15	1.350	+ 43	+ 3,3
3.	Goražde	1.822	1.608	- 214	- 11,7	2.212	+ 604	+ 37,6
4.	Foča	4.432	3.459	- 937	- 22	4.613	+ 1.154	+ 33,4
5.	Fojnica	1.392	1.195	- 197	- 14,2	5.323	+ 4.128	+ 345,4
6.	Kreševo	1.037	870	- 167	- 16	5.439	+ 4.569	+ 525,2
7.	Rogatica	3.378	3.190	- 188	- 5,6	10.024	+ 6.834	+ 214,2
8.	Visoko	4.105	4.062	- 43	- 1,1	4.709	+ 647	+ 15,93
9.	Vareš	3.078	2.650	- 428	- 14	8.399	+ 5.749	+ 216,9
10.	Višegrad	2.551	2.474	- 77	- 3	4.699	+ 2.225	+ 89,9
11.	Bihać	6.201	6.372	+ 171	+ 2,8	8.374	+ 2.002	+ 31,4
12.	Bos. Krupa	3.206	2.940	- 266	- 8,3	8.642	+ 5.702	+ 194
13.	Bos. Petrovac	2.906	2.832	- 74	- 2,6	15.347	+ 12.515	+ 441,9
14.	Cazin	2.321	1.998	- 323	- 14	6.158	+ 4.160	+ 208,2
15.	Drvar	2.605	1.966	- 639	- 24,5	8.627	+ 6.661	+ 338,8
16.	Kulen-Vakuf	1.268	1.206	- 62	- 4,9	9.983	+ 8.777	+ 727,7
17.	Ključ	1.755	1.540	- 215	- 12,3	8.953	+ 7.413	+ 481,4
18.	Sanski Most	2.234	2.411	+ 177	+ 8	4.629	+ 2.218	+ 92
19.	Stari Majdan	1.197	992	- 205	- 17	8.644	+ 7.722	+ 778,4
20.	Tuzla	12.353	14.036	+ 1.683	+ 13,7	16.708	+ 2.672	+ 19
21.	Bijeljina	10.061	11.013	+ 952	+ 9,5	12.389	+ 1.376	+ 12,5
22.	Brčko	6.517	6.832	+ 315	+ 4,8	7.780	+ 948	+ 13,9
23.	Gračanica	4.222	4.058	- 164	- 3,9	4.581	+ 523	+ 12,9
24.	Gradačac	3.735	3.471	- 264	- 7,8	8.138	+ 4.667	+ 134,5
25.	Modriča	2.469	1.454	- 15	- 0,6	5.203	+ 2.749	+ 112
26.	Bos. Šamac	2.077	2.031	- 46	- 2,2	3.412	+ 1.381	+ 68
27.	Kladanj	1.324	1.197	- 127	- 9,6	4.242	+ 3.045	+ 254,4
28.	Maglaj	2.143	1.952	- 191	- 8,9	4.195	+ 2.243	+ 114,9
29.	Orašje	1.074	1.062	- 12	- 1,1	1.257	+ 195	+ 18,4

Broj	Grad	1910. god	1921. god	Promjena	Procenat %	1931. god.	Promjena	Procenat %
30.	Srebrenica	1.612	1.242	- 370	- 23	7.984	+ 6.742	+ 542,8
31.	Vlasenica	1.918	1.766	- 152	- 8	4.904	+ 3.138	+ 177,7
32.	Zvornik	3.190	3.139	- 51	- 1,6	3.487	+ 348	+ 11,1
33.	Travnik	6.647	6.334	- 313	- 4,7	6.810	+ 476	+ 7,5
34.	Bugojno	1.936	2.021	+ 85	+ 4,4	15.960	+ 13.939	+ 689,7
35.	Donji Vakuf	2.027	1.817	- 210	- 10,4	10.034	+ 8.217	+ 452,2
36.	Gornji Vakuf	1.535	1.444	- 91	- 5,9	10.893	+ 9.449	+ 654,4
37.	Glamoč	1.813	1.802	- 11	- 0,6	9.093	+ 7.291	+ 404,6
38.	Jajce	4.236	4.132	- 104	- 2,5	7.517	+ 3.385	+ 82
39.	Livno	4.729	4.822	+ 93	+ 2	4.327	- 495	- 10,3
40.	Prozor	1.107	1.122	+ 15	+1,4	9.468	+ 8.346	+ 743,9
41.	Varcar-Vakuf	3.274	2.796	- 483	-14,7	4.239	+ 1.443	+ 51,6
42.	Zenica	7.215	7.632	+ 417	+5,8	9.078	+ 1.446	+ 19
43.	Žepče	2.053	1.878	- 175	- 8,5	7.192	+ 5.314	+ 283
44.	Županjac- Duvno	1.807	1.552	- 255	- 14	1.636	+ 84	+ 5,4
45.	Banja Luka	14.800	18.001	+ 3.201	+ 22	22.165	+ 4.164	+ 23,1
46.	Bos. Dubica	3.477	3.754	+ 277	+ 0,8	11.100	+ 7.346	+ 195,7
47.	Bos. Gradiška	4.098	4.157	+ 59	+ 1,4	6.524	+ 2.367	+ 56,9
48.	Bos. Novi	3.309	3.582	+ 273	+ 8,3	4.024	+ 442	+ 12,3
49.	Bos. Brod	3.378	4.110	+ 732	+ 21,7	7.386	+ 3.276	+ 79,7
50.	Bos. Kostajnica	1.376	1.437	+ 61	+ 4,4	9.717	+ 8.280	+ 576
51.	Derвента	5.363	6.176	+ 813	+ 15,2	6.654	+ 478	+ 7,4
52.	Doboj	3.380	3.846	+ 466	+ 13,8	4.881	+ 1.035	+ 26,9
53.	Kotor-Varoš	1.548	1.428	- 120	- 7,8	1.824	+ 396	+ 27,7
54.	Prijedor	5.184	5.596	+ 412	+ 8	6.623	+ 1.027	+ 18,4
55.	Prnjavor	1.876	1.924	+ 48	+ 2,6	2.677	+ 753	+ 39,1
56.	Tešanj	3.068	2.781	- 287	- 9,4	7.435	+ 4.654	+ 167,3
57.	Mostar	16.392	18.176	+ 1.784	+ 10,9	20.295	+ 2.119	+ 11,7
58.	Bileća	1.871	1.937	+ 66	+ 3,5	5.397	+ 3.460	+ 178,6
59.	Čapljina	1.560	1.781	+ 221	+ 14,2	12.360	+ 10.579	+ 594
60.	Gacko	1.689	1.819	+ 130	+ 7,7	4.559	+ 2.740	+ 150,6
61.	Konjic	2.382	2.310	- 72	- 3	13.527	+ 11.217	+ 485,6
62.	Ljubinje	1.259	1.108	- 151	- 12	6.985	+ 5.877	+ 530,4
63.	Ljubuški	3.297	2.655	- 642	- 19,5	3.355	+ 700	+ 26,4

Broj	Grad	1910. god	1921. god	Promjena	Procenat %	1931. god.	Promjena	Procenat %
64.	Nevesinje	1.948	1.754	- 194	- 10	6.509	+ 4.755	+ 271,1
65.	Stolac	3.251	2.677	- 574	- 17,7	4.161	+ 1.484	+ 55,4
66.	Trebinje	4.615	5.856	+ 1.241	+ 27	6.242	+ 386	+ 6,6
svega	u gradovima	278.158	297.859	+ 19.701	+ 7,1%	559.224	+ 261.365	+ 87,8%
svega	u Bosni i Hercegovini	1.898.044	1.890.440	- 7.604	- 0,40%	2.323.555	+ 433.115	+ 22,9%

Međutim, od opšteg ka pojedinačnom, odnosno od prosječnih pokazatelja ka posebnim, slika se mijenja, od 66 gradova u Bosni i Hercegovini njih 41 imaju manje stanovnika u 1921. godini nego 1910. godine, a samo 25 gradova pokazuje uglavnom neznatan porast koji u odnosu na desetogodišnji period predstavlja ne samo stagnaciju u populacionom razvoju nego i nazadak koji ovako velikim brojem u ukupnom broju gradova pokazuje u prosjeku stanje deurbanizacije. Registracija ovakvog stanja nešto više od dvije godine nakon rata u turbulentno vrijeme inkorporiranja u novu državu i krajem kratke, ali efikasne ere najjačeg djelovanja *Naredbe o izgonu stranaca* ukazuje na glavne uzročnike pada ljudskog potencijala u većini gradskih opština u Bosni i Hercegovini. Gradovi koji u 1921. godini pokazuju izrazit priraštaj stanovništva, koji je na kraju i doveo da u prosjeku gradsko stanovništvo u apsolutnim iznosima nije sa negativnim predznakom, bili su tradicionalni upravni centri, veći i jači gradovi na saobraćajnim pravcima, razvijenije gradske privrede. To je prije svega Sarajevo čije je stanovništvo poraslo za 27,7 %, a utvrđeno je prilično tačno, da se u tom gradu do početka 1921. godine doselilo oko 12.500 domaćih lica, iz čega se vidi da je doseljavanjem nadoknađen i znatno premašen broj odseljenih stranaca.⁵⁶ U tu grupu gradova spada i Trebinje sa priraštajem od 27 %, Banja Luka sa 22 %, Bosanski Brod sa 21,7 %, Derventa 15,2 %, Čapljina sa 14,2 %, Doboj sa 13,8 %, Tuzla sa 13,7 %, Mostar sa 10,9 %, Bijeljina sa 9,5 %, Zenica sa 5,8 %. U svim ovim gradovima na krajnji rezultat koji je registrovala statistika više je uticalo mehaničko kretanje stanovništva u oba pravca nego prirodni priraštaj. I dalje su za useljavanje bili privlačniji gradovi koji su u kombinaciji sa svojim upravnim položajem, brojem stanovnika, gradskom privredom, kao trgovački i saobraćajni punktovi pružali sliku bolje perspektive pridošlicama,⁵⁷ što pokazuje primjer Travnika koji, iako okružni grad, bilježi pad u broju stanovnika za 4,7%, ili Bihać sa priraštajem od

⁵⁶ T. Kruševac, *Razvojni put trgovine Sarajeva*, 135.

⁵⁷ I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, 34.

samo 2,8 %. Naseljavanje stranaca zamijenili su domaći ljudi iz svih krajeva zemlje, ali prvenstveno iz neposrednog ruralnog okruženja. Regionalna komparacija gradova po broju stanovnika pokazuje u 1921. godine sliku koja i dalje ukazuje na posljedice rata i nesigurnu situaciju prvih godina izgradnje nove države, koja je dovela i do novog rasporeda stanovništva. Gradovi koji su bili poprište neposrednih ratnih zbivanja, a krajem rata i neposredno nakon njega izloženi kao dio šireg područja jugoistočne Bosne i istočne Hercegovine upadima crnogorskih komita koji su izazivali opštu nesigurnost i strah, posebno kod muslimanskog življa, pokazuju i u 1921. godini negativan priraštaj stanovništva u odnosu na 1910. godinu. Foča je u 1921. godini imala za 22 % manje stanovnika nego 1910. godine, Čajniče za 15 %, Goražde za 11,7 %, Rogatica za 5,6 %, Stolac za 17,7 %, Ljubinje za 12 %, Nevesinje za 10 %. Izbjeglice su bile trajni dio doseljeničke strukture i pravac njihovog kretanja išao je prema gradovima centralne Bosne i dalje ka sjeveru. Trebinje sa priraštajem od 27 % je samo djelomično izuzetak, ako se prenebregne da su u tom periodu preko Boke Kotorske pristizale ruske izbjeglice u Kraljevinu SHS i da je smještaj u Trebinju bio jedna od stanica na njihovom putu razmještanja po čitavoj državi.⁵⁸ Dok su gradovi prema srbijanskoj i crnogorskoj granici pokazivali pražnjenje stanovništva, gradovi sjeverne Bosne prema Savi pokazuju suprotne tendencije, koje promjenom administrativnih granica većine gradskih opština nakon 1928. godine, uglavnom, ne omogućavaju da se prate na osnovu drugog popisa stanovništva iz 1931. godine.

U skladu sa svim kompleksnim faktorima koji su uticali na demografske promjene u bosanskohercegovačkim gradovima nakon svjetskog rata i na pragu života u novoj državnoj zajednici nije došlo do bitnije promjene u njihovoj klasifikaciji po broju stanovnika. Bosna i Hercegovina i dalje ostaje obilježena pretežnim brojem malih gradova u rasponu od 1.000 do 5.000 stanovnika, 53 grada su ulazila u ovu kategoriju, odnosno 80,3 % od ukupnog broja gradova. Za razliku od klasifikacije u 1910. godini Bosna i Hercegovina u 1921. godini ima i dva grada sa manje od hiljadu stanovnika, Kreševo i Stari Majdan, 7 gradova sa preko 5000 stanovnika, 4 preko 10.000 stanovnika, kao što su bili Banja Luka, Mostar, Tuzla i Bijeljina, i samo jedan grad, a to je bilo Sarajevo, koje je u to vrijeme premašilo brojku od 50.000 stanovnika. I ovi podaci sa svoje strane pokazuju kakav i koliki je bio nivo urabanizacije u Bosni i Hercegovini u periodu dužem od deset godina.

---

⁵⁸ Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina*, 348-349, Raspoloživi podaci o naseljavanju ruskih izbjeglica u Bosni i Hercegovini su nepotpuni i nisu pružili mogućnost da se utvrdi koliko je tačno naseljeno potkraj 1920. i 1921. godine u ovoj pokrajini. Navodi kotarskog predstojnika iz Bosanske Dubice o preuzimanju dijela ruskih izbjeglica iz Trebinja, gdje ih se inače, po njemu, nalazi više hiljada, više zvuče kao proizvoljno uveličavanje broja, ali je nesporna činjenica da je Trebinje bilo za mnoge Ruse usputna, a za neke i stalna tačka smještaja.

Dok nivo urbanizacije⁵⁹ Bosne i Hercegovine iskazan brojem dobivenim na osnovu priraštaja stanovništva gradova do januara 1921. godine pokazuje izrazito nisku stopu od 1,1 %, karakter urbanizacije izveden na osnovu udjela gradske, nepoljoprivredne djelatnosti u ekonomskoj strukturi zemlje iskazuje još nižu stopu koja je rezultat, a i posredni dokaz zadržavanja određenih agrarnih karakteristika gradskog stanovništva bosanskohercegovačkih gradova tipičnih za predhodni austrougarski period. U vrijeme kada je popis vršen, bosanskohercegovački gradovi tek počinju osjećati posljedice kompleksne situacije u agraru koju nazivamo agrarnom reformom.⁶⁰ Zvanična statistika nijednim popisom ne registruje strukturalne promjene u gradovima kao posljedice ekonomskih promjena na selu, jer procesi u agraru nisu imali za posledicu samo mehanički priliv seoskog stanovništva regrutovanog iz obje suprotstavljene grupacije na koje se odnosila agrarna reforma.⁶¹ Agrarna re-

---

⁵⁹ Statistički podaci kraljevske Jugoslavije najpribližnije pružaju podatke koji odgovaraju definiciji urbanizacije kao odnosu broja stanovnika grada i sela, vrlo manjkavo kada je u pitanju urbanizacija kao proces strukturalnih promjena u korist vanagrarnih zanimanja i društvenih grupa. Promjene u agrarnim odnosima reformama nakon 1918. godine približavaju ove dvije definicije urbanizacije u Bosni i Hercegovini u datom periodu do 1941. godine, pri čemu bosanskohercegovački gradovi nisu izuzetak, ne samo u državi, nego i šire. Međutim, treba podvući da takva postavka nije univerzalna na isti način kao što ne postoji jedna takva definicija grada, u: Aleksandar Todorović, *Uvod u sociologiju grada*, Beograd, Vuk Karadžić, 1965, 67, "U mnogim gradovima Azije i Latinske Amerike govori se o "hiper-urbanizaciji", jer broj stanovnika grada ne stoji ni u kakvom odnosu prema industrijalizaciji ili ekonomskoj snazi (tercijalizaciji grada), pa ti gradovi podsjećaju na onu prenapučenost koja je u Evropi bila svojstvena samo u prvoj fazi industrijske koncentracije." u: Rudi Supek, *Grad po mjeri čovjeka, S gledišta kulturne antropologije*, Zagreb, Naprijed, 1987, 39.

⁶⁰ Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 366, Nagle ekonomske promjene na selu poslije ukidanja kmetskih odnosa i doseljavanja priličnog broja muslimanskog seoskog stanovništva u gradove imalo je kao posledicu, pored ostalog, povećanje već prilično brojne muslimanske sirotinje, Milan Gaković, *Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini 1918-1921*, u: *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta*, God. VI, br. 6, Sarajevo, 1970, 25-26, U jednom izvještaju kotarskog ureda u Foči iz septembra 1920. godine se, pored ostaloga navodi da "Drugi bi razlog bio, koji je nesnošljivost između Srba i Muslimana često bacio u nazadak, najnovija naredba o oduzimanju begluka, koja je veliki broj aga i to isključivo Muslimana bacila na prosjački štap. Naročito je tim poskočio broj varoške siročadi, koja se skoro isključivo regrutira iz bivših aga".

⁶¹ Prema statistici Prijavnog ureda Policijske Direkcije u Sarajevu iz 1927. godine u posljednje četiri godine iz provincije se u Sarajevo stalno nastanilo, pored ostalih, i "460 bivših begovskih porodica koje se sada bave sitnom trgovinom ili su se rasuli po raznim drugim radovima." Još je veći broj drugih lica koja su se stalno nastanila u Sarajevu, u: *Glas slobode*, XVII, 24, Sarajevo, 17. juni 1927, 2.

forma mijenjala je i strukturu agrarnog stanovništva u gradovima koje ostaje bez većine zemljišnih posjeda van grada, kao izvora osnovnih prihoda od kojih su živjeli u gradu. Na osnovu ekonomskih strukturalnih promjena koje se odnose na udio gradske privrede, stanje urbanizacije u 1921. godini u odnosu na 1910. godinu pokazuje da je urbanizacija napredovala za manje od 1 %, odnosno za 0,7 %, dok na osnovu istih podataka data stopa u periodu 1885. do 1910. godine iznosi 1,77 %.⁶² Bosanskohercegovački gradovi su u oba vida urbanizacije i po nivou i karakteru pokazivali, kada se uzme u obzir period dug više od deset godina, ne samo stagnaciju nego i očigledan pad.

Tabela 3.
Stanovništvo po profesionalnim grupacijama 1921. godine:

Grana zanimanja	1910. god.	stanovništva %	1921. god.	stanovništva %
Praproizvodnja (poljoprivreda, lov, i sl.)	1.652.778	87,08	1.632.333	86,37
Industrije i zanati	104.777	5,52	121.145	6,41
Trgovina i saobraćaj	55.201	2,91	46.870	2,43
Javna služba i slobodne profesije	39.245	2,07	35.341	1,87
Kućna služba i ostalo	46,043	2,42	54.241	2,87
Ukupno:	1.898.044	100	1.889.929	100

Ovim podacima, bez obzira na njihovu cifarsku korektnost, treba prići kao indikatorima udjela nepoljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu Bosne i Hercegovine, što istovremeno ne znači i odnos gradskog stanovništva naspram seoskog. U čitavom ovom periodu kraljevske države, struktura industrijske proizvodnje u Bosni i Hercegovini je i dalje, kao pretežno primarna, tradicionalno vezana za izvore sirovina (šumska, najvećim dijelom i rudarska). Stanovništvo profesionalno vezano za ove privredne grane nije istovremeno i gradsko stanovništvo, jer su gla-

---

⁶² Gojko Krulj, *Ekonomsko stanje Bosne i Hercegovine deset godina posle oslobođenja*, u: *Pregled*, knj. II, Sv. 60, Sarajevo, Jakša Kušan, decembar 1928, 345, Statistička služba između dva svjetska rata nije preciznije diferencirala seosko i gradsko stanovništvo, pa je označena procjena izvedena na osnovu podataka o zanimanju i to na osnovu preliminarnih rezultata popisa stanovništva iz 1921. godine.

vni i najveći industrijski kapaciteti u Bosni i Hercegovini i dalje smješteni po prirodi proizvodnje van gradskog teritorija. Tome ide u prilog i činjenica da je veliki dio zaposlenih u ovim profesijama i dalje živio na selu i često mu je sezonski karakter rada u pojedinim industrijama ostavljao poljoprivredu kao dodatnu ili osnovnu mogućnost privređivanja. Prema tome, priraštaj gradskog živilja kao prisutnog stanovništva u gradskim opštinama koje su kao takve administrativno-teritorijalno definisane⁶³ i neizmjenjenog teritorijalnog opsega preostaje kao glavni pokazatelj urbanizacije u periodu 1910. do 1921. godine, a na isti način i za kasniji period.

Popis iz marta 1931. godine registrovao je stanje prisutnog stanovništva i po opštinama koje su u Bosni i Hercegovini u velikom broju uredbama iz 1927/1928. godine doživjele transformaciju svoga obima, od tradicionalnog teritorija ka više manje velikim površinama i seoskog okoliša. Mehaničko priključenje administrativnom odlukom seoskog živilja u gradsku opštinu imalo je za posljedicu registraciju državne statistike koja iskazuje samo ukupni broj stanovnika neke opštine, te je populaciona eksplozija u pojedinim gradskim opštinama direktna posljedica takvog širenja grada koje je administrativnom odlukom svrstalo bosanskohercegovačke gradove u novu kvantitativnu klasifikaciju.

Ukupan broj prisutnog stanovništva kao rezultat prirodnog priraštaja i mehaničkih strujanja komparativan je samo za 14 gradova koji su ostali istog teritorijalnog opsega, tome se mogu priključiti još Travnik i Tuzla sa manjim promjenama gradskog teritorija, dok za ostale gradove poređenje sa 1921. godinom nije precizno, šta više i potpuno neprimjereno. Stanovništvo u gradskim opštinama Bosne i Hercegovine u 1931. godini⁶⁴ brojčano je iznosilo 559.224 stanovnika, što je povećanje u

---

⁶³ Iljas Bošnjović, *Privreda i stanovništvo Bosne i Hercegovine u međuratnom razdoblju*, u: *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, Vol. 7, Zagreb, Komisija za ekonomsku historiju Jugoslavije, 1980, 149, Iljas Bošnjović uzima da je gradsko stanovništvo ono stanovništvo koje živi u naseljima sa preko 5 hiljada stanovnika, onda taj dio populacije u Bosni i Hercegovini iznosio je svega 8,8 % 1921. i 9 % 1931. godine. To se može smatrati ličnim stavom i procjenom autora Bošnjovića, ali se korektno gradskim stanovništvom može karakterisati samo ono stanovništvo koje živi u opštinama koje su pravno definisane kao gradske.

⁶⁴ Podaci koje iznosi Đorđe Pejanović o ukupnom gradskom stanovništvu u Bosni i Hercegovini za 1931. godinu ne odgovaraju administrativnom principu gradskih opština, jer ne iznose sa cifrom od 360.255 zbir stanovnika 66 gradskih opština, odnosno gradova. Podaci koje iznosi Đ. Pejanović i koje mnogi kasniji autori preuzimaju nekritički kao da su zvanični statistički podaci, ustvari predstavljaju jednu interpretaciju zvanične statistike, s tim da za ukupan broj gradskog stanovništva koji je prezentovan nema navedenog ni izvora ni principa na osnovu kojega je dobiven. Možda taj podatak više odgovara broju stanovnika gradskih jezgra, ali takav podatak se mogao dobiti samo slobodnom interpretacijom koja predstav-

odnosu na 1921. godinu za 261.365 ili 87,8 %. U odnosu na ukupan broj stanovnika u Bosni i Hercegovini od 2.323.555 procenat gradskog stanovništva je skočio na 24,1 %, dok je u ukupnom stanovništvu države od 13.934.038 iznosio 4 %. Povećanje ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine u 1931. godini iznosilo je 433.115 stanovnika, ili za 22,9 % u odnosu na 1921. godinu, a ukupna stopa urbanizacije bila je 8,3 % ili 0,083 % godišnje.⁶⁵

Ovo svojevrsno “ubrzavanje istorije” kao modernizacijski revolucionarni skok od seoskog ka urbaniziranom društvu je statistička fatamorgana, nastala kao posljedica administrativnih odluka koje suštinski nisu promijenile strukturu teritorija koji su proglasili dijelom gradske opštine. Popis stanovništva iz 1931. godine ne registruje kumulativno samo posljedice povećanja stanovništva u gradskim opštinama na osnovu prirodnog i mehaničkog priraštaja, nego i na osnovu administrativnog priraštaja koji stvara velike razlike između ovih kategorija priraštaja stanovništva. Porast ukupnog stanovništva u Bosni i Hercegovini između dva popisna perioda bilježi rezultat od 433.115 stanovnika, pri čemu na priraštaj ovako uvećanih gradskih opština otpada više od polovine pokazujući, i na taj način, kako se birokratski u statističkom rezultatu mogu dobiti iskrivljene slike urbanizacije koja iskazuje daleko manje cifre na primjeru gradova koji nisu mijenjali svoju površinu. Dok priraštaj u gradskim opštinama koje su ostale istog obima ne prelazi 20% za 10 godina, u rasponu od 3,3 % do 19 %, ⁶⁶ priraštaj u ostalim opštinama je daleko viši, 22 grada imaju povećanje stanovništva u rasponu od 200 % do skoro 800%, pri čemu su Stari Majdan sa pove-

---

lja lični stav navedenog autora. Prema tome, izvedeni podaci o konfesionalnoj strukturi, u odnosu na navedeni broj stanovnika gradova, ne odgovaraju zbiru podataka po gradskim opštinama koje nudi zvanična statistika, u: Đorđe Pejanović, *Stanovništvo, školstvo i pismenost*, 9-10.

⁶⁵ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, Knj. I, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, Beograd, Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, 1937.

⁶⁶ Izuzetak je gradska opština Konjic koja je Uredbom iz 1928. godine ostala u tradicionalnom obimu, ali popis iz 1931. godine registruje povećanje stanovništva od 2.310 u 1921. godini na 13.527, ili više za 11.217, odnosno više za 485,6 %. Postoje samo dva objašnjenja, ili je statistika registrovala proširenje opštinskog teritorija do koga je zvanično došlo nešto poslije popisa, a godina izdanja zvaničnih podataka je 1937. i 1938, ili je u pitanju štamparska greška, jer prirodni i mehanički priraštaj za deset godina u ovoj gradskoj opštini svedenoj na staro gradsko jezgro nije mogao dati ovaj brojčani rezultat, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, XIV, 88-XXXVIII, Beograd, 16. april 1932, 393, Uredbom ministra unutrašnjih poslova proširena je gradska opština Konjic selima Podorašac i Umoljani u jednu opštinu sa sjedištem u Konjicu, gradu u srezu konjičkom Primorske banovine. ►

ćanjem od 778,4 %, Prozor sa 743,9 % i Kulen-Vakuf sa 727,7 % na vrhu liste ovakvih gradskih opština. Međutim, prosječna stopa priraštaja za gradove nepromijenjenog atara bila je 13 %⁶⁷ za deset godina, što je ispod prosjeka za Bosnu i Hercegovinu koji se odnosi samo na prirodni priraštaj od 19,5 % u 1931. godini.⁶⁸

Prema ovim brojkama stanovništvo bosanskohercegovačkih gradova u koje se nije miješala državna administracija priraštajem na osnovu kancelarijskih odluka, sporije je raslo na osnovu i prirodnog i mehaničkog priraštaja nego stanovništvo u zemlji, odnosno na selu što nije neobično za ove urbane sredine i predstavlja karakteristiku tipičnu za Bosnu i Hercegovinu kao poljoprivrednu zemlju koja inače ima viši priraštaj od državnog prosjeka. Mali ukupni priraštaj gradskog stanovništva za deset godina je indikator urbanizacije Bosne i Hercegovine, njenog društvenog i ekonomskog razvitka u tom periodu koji je vrlo nizak i vrlo spor. U istom periodu stanovništvo Zagreba upravo najviše raste, a glavni je uzrok razvoj industrije u gradu koji je u tom deceniju narastao od 108.674 stanovnika na 185.581, ili više za 70,77 %. U tom periodu prirodni porast je samo 6.122 osobe, dok se doselilo 70.785.⁶⁹

Kombinovanim priraštajem Bosna i Hercegovina u 1931. godini nema više gradova ispod 1000 stanovnika, te u novoj klasifikaciji prevladaju gradovi srednje kategorije, 30 gradova veličine od 5-10.000 stanovnika, 23 gradske opštine sa brojem stanovnika do 5.000, 10 gradova veličine preko 10.000 stanovnika, 2 grada sa preko 20.000 stanovnika i Sarajevo koje se sa 78.173 stanovnika približava cifri od 100.000.⁷⁰ Od svih gradova jedino Livno iskazuje nazadovanje negativnim priraštajem od 10,3 %, međutim i drugi gradovi kao Čajniče pokazuju stagnaciju malih gra-

---

⁶⁷ To su gradovi: Sarajevo sa priraštajem od 1921.-1931. godine od 17,9 %, Čajniče 3,3 %, Tuzla 19 %, Bijeljina 12,5%, Brčko 13,9 %, Gračanica 12,9 %, Orašje 18,4 %, Zvornik 11,1 %, Travnik 7,5 %, Tomislav-grad 5,4 %, Bosanski Novi 12,3 %, Banja Luka 23,1 %, Derвента 7,4 %, Prijedor 18,4 %, Mostar 11,7 %.

⁶⁸ Kemal Hrelja, *Kako je živio narod*, 17.

⁶⁹ Nikola Peršić, *Prirast i kretanje gradskog stanovništva s naročitim obzirom na grad Zagreb*, u: *Pregled*, God. XI, knj. XIII, sv. 162, Sarajevo, Jovan Kršić i Todor Kruševac, juni 1937, 378.

⁷⁰ Planirani popis stanovništva Kraljevine Jugoslavije za 1941. godinu nije obavljen zbog rata, ali na osnovu prosječne godišnje stope priraštaja postoje proračuni koji se uzimaju kao zvanični, za Bosni i Hercegovinu kao i za grad Sarajevo, Bosna i Hercegovina bi po tom proračunu imala na dan 31. marta 1941. godine 2.850.000 stanovnika, a grad Sarajevo 92.267, u: *Statistički godišnjak 1945-1953*, Sarajevo, Zavod za statistiku i evidenciju NR Bosne i Hercegovine, 1954, 39, Kemal Hrelja, *Pregled društveno ekonomskih prilika u Sarajevu između dva rata*, u: *Sarajevo u revoluciji*, Tom I, Sarajevo, Istorijski arhiv Sarajevo, 1976, 63-64.

dova u izrazito siromašnom seoskom okruženju. Dotle Banja Luka kao banovinski centar bilježi porast od 4.164 stanovnika ili za 23,1 % više, potvrđujući tradicionalnu privlačnost upravnih, a potom i privrednih i saobraćajnih centara za novopridošlice koje postaju stanovnici grada.⁷¹

Do *Zakona o opštinama iz 1933. godine* po važećim propisima i proceduri gradskim opštinama proglašeni su još Teslić 8. avgusta 1931. godine⁷² i Kupres 5. marta 1932. godine,⁷³ te Bosna i Hercegovina do kraja perioda kraljevske države ima ukupno 68 naseljenih mjesta koja su, bez obzira na promjene komunalne regulative, zadržala pravo da se mogu nazivati gradom. Na taj način povećao se i udjel stanovništva gradskih opština u ukupnom stanovništvu Bosne i Hercegovine, kao i države u cjelini za 26.715.⁷⁴ Ovaj broj se pridružio cifri od ukupnog broja stanovnika koji nastanjuju opštine administrativno uređene kao gradske, odnosno sa atributom grada, međutim, društveno-ekonomska struktura tog stanovništva nije istovremeno značila i određenje gradski na osnovu profesionalne podjele na zanimanja u i van seoske privrede. Ovdje se demografija kao vrlo zahvalno polje za praćenje porasta gradova, odnosno urbanizacije suočava sa vrlo nemodernim preprekama međuratne statistike koja na ovome principu nije registrovala, pa prema tome ni pratila ove strukturalne diferencijacije ovako oblikovanih gradskih opština u Bosni i Hercegovini, što za posljedicu ima brojčano teško uočljive suštinske parametre urbanizacije u odnosu na ove administrativno formalne.

Popis stanovništva iz 1921. godine brojčano ilustruje da nije promijenjena tradicionalna heterogena konfesionalna, etnička i jezička struktura bosanskohercegovačkih gradova koja je, uz već postojeći mozaik muslimani, pravoslavni, katolici i

---

⁷¹ U desetogodišnjem periodu između dva popisa stanovništva gradovi Beograd, Zagreb i Subotica bili su jedini gradovi u kraljevskoj državi sa preko 100.000 stanovnika. U kategoriju od 50-100.000 stanovnika pored Ljubljane i Sarajeva 1931. godine ulaze Skoplje i Novi Sad, porastom stanovništva za 68 %, odnosno 63,6 % zahvaljujući tome što su “u posljednje vreme postali centri civilne i vojne administracije, a porasli su i zbog svog povoljnog geografskog i privrednog položaja”, u: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine*, Knj. I, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, Beograd, Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, 1937, XIV-XV.

⁷² *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, XIII, II deo, 179-LVIII, Beograd, 8. avgust 1931, 1208.

⁷³ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, XIV, I deo, 52-XX, Beograd, 5. mart 1932, 151.

⁷⁴ Kupres je u 1921. godini imao 882 stanovnika da bi administrativnim proširenjem teritorija u 1931. godini narastao na 16.094, što je povećanje za 15.212 ili 1724,7 %. Teslić je u 1921. godini imao 1833 stanovnika, na isti način kao i Kupres uz prirodni i mehanički priraštaj narastao je na gradsku opštinu od 14.819 stanovnika, više za 12.986 ili 708,5 %.

jevreji, u austrougarskom periodu dobila na složenosti useljavanjem stranaca. Dok je mozaik i dalje prisutan brojčani odnosi između njegovih složenih dijelova su se promijenili, sa tendencijom daljih promjena koje su nastavljene u čitavom periodu Kraljevine SHS, Kraljevine Jugoslavije pod uticajem svih kategorija priraštaja stanovništva. Međutim, pored prirodnog priraštaja mehanički priraštaj u jednom pravcu ka gradu, kao i administrativni priraštaj bili su osnovnim uzrokom da se upravo odnos između konfesionalno-nacionalnih grupacija u bosanskohercegovačkim gradovima mijenjao sa ispoljavanjem koje se već da naslutiti u prvom popisu stanovništva. Dok prvi popis iz 1921. godine registruje promjene koje su najvećim dijelom posljedica velikog rata i politike nove države prema strancima, drugi popis registruje i rezultate administrativno teritorijalne politike države koja je uz visok mehanički priraštaj doprinijela da bosanskohercegovačke gradske opštine, za vrlo kratko vrijeme dobiju drugačiju vjersko-etničku strukturu, sa političkim tendencijama da se takve promjene nastave i dalje. Brojne administrativno-teritorijalne promjene obima gradskih opština tridesetih godina u Bosni i Hercegovini uvijek su predstavljale i promjenu vjersko-nacionalne strukture na ovaj način oblikovanih gradskih opština, što je svakako usložnjavalo i politiku upravljanja takvim opštinama koje su već i samom promjenom ekonomsko-socijalne strukture uključivanjem sela izrazito dobile na kompleksnosti.

Tabela 4. *Konfesionalana struktura u bosanskohercegovačkim gradovima 1910, 1921, i 1931. g:*

Konfesija	1910. god.	1921. god.	1931. god.	Promjena 1910.-1931.	Procenat %
Muslimani	139.816	144.898	244.789	+ 104.973	+ 75,1
Pravoslavni	56.184	68.345	172.068	+ 115.884	206,3 +
Rimo-katolici	68.438	70.152	127.873	+ 59.435	+ 86,8
Grko-katolici		812			
Jevreji i ostali	11.115	11.537	10.798	317 -	- 2,9
Protestanti		1.649	1.909	+ 260	+ 15,8
Drugi hrišćani		466	1.787		

Tabela 5. *Procenat konfesionalnih struktura u ukupnom gradskom stanovništvu 1910, 1921, 1931:*

Konfesija	1910. god.	1921. god.	1931. god	Promjena 1910.-1921.	Promjena 1921.-1931.	Promjena 1910.-1931.
Muslimani	50,3	48,65	43,77	-1,65	- 4,88	- 6,53
Pravoslavni	20,2	22,95	30,77	+2,75	+ 7,82	+ 10,57
Rimo-katolici	24,6	23,55	22,87	-1,05	- 0,68	- 1,73
Jevreji i ostali	4,0	3,87	1,93	-0,13	- 1,94	- 2,07
Protestanti		0,55	0,34		- 0,21	
Drugi hrišćani		0,16	0,32		+ 0,16	
	99,1%	100%	100%			

Izvor: Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien der Hercegovina vom 10. Oktober 1910; Definitivni rezultati popisa stanovništva Kraljevine SHS/Jugoslavije 1921. i 1931. godine

Proces demografskog nazadovanja Muslimana u bosanskohercegovačkim gradovima nastavljen je i nakon 1910. godine kada popis stanovništva registruje njihov dotadašnji izrazitiji procentualni pad u ukupnom stanovništvu gradova. Dok su Muslimani imali brojčano najviše stanovnika u gradovima čiji je cifarski ukupni rast išao uzlaznom linijom, da bi 1931. godine⁷⁵ u odnosu na 1910. godinu bio za 75,1 % viši, procenat muslimanskog stanovništva u ukupnom stanovništvu gradova u Bosni i Hercegovini bilježi lagani, ali kontinuirani pad, od 50,3 % u 1910. godini preko 48,65 % u 1921. do 43,77 % u 1931. godini, ili za 6,53 % manje nego dvadeset i jednu godinu prije. Izraženiji priraštaj muslimanskog stanovništva je mijenjao strukturu nekih gradskih opština 1931. godine, kao Bugojna za 897,8 %, Kreševa povećanjem za 646,9 %, Vareša za 389,1 %, Fojnice za 290,6 %, Čapljine za 535,7 % i Doboja, u kome povećanjem za 619,8 % postaju većinsko stanovništvo. Karakteristično je za populaciona kretanja nacionalno-konfesionalnih grupacija u ovim gradovima da sve konfesionalne grupe u ukupnom stanovništvu gradova imaju silaznu putanju svoga demografskog razvoja osim pravoslavnog življa koje jedino ima stalnu uzlaznu putanju. Dok je katoličko stanovništvo u bosanskohercegovačkim gradovima u austrougarskom periodu, zahvaljujući i politici koja je poticala doseljavanje, poraslo preko tri puta i doživjelo pravu demografsku eksploziju, u narednom periodu, zahvaljujući upravo politici koja je poticala iseljavanje, katoličko stanovništvo procentualno u ukupnom stanovništvu gradova lagano opada za 1,73 % u periodu od 1910. do 1931. godine, iako je njegov ukupni broj, za isti period, povećan za 86,8 %. Do tada većinsko stanovništvo u Doboju, Jajcu, ili Livnu i Bosanskom Brodu, registrovano popisima 1910. i 1921. godine, sljedeći popis bilježi u tim gradovima većinsko muslimansko, odnosno pravoslavno stanovništvo. Isti proces prati i Jevreje koji demografski nazaduju u dvadesetogodišnjem periodu za 2,9 % utapajući se, pored ostaloga, kao tipično gradsko stanovništvo, sa ukupno malim brojem pripadnika, u teritorijalno uvećane gradske opštine.

Neriješeni agrarni odnosi su očigledno uticali negativno na veću pokretljivost pravoslavnog stanovništva sa sela u gradove u vrijeme austrougarske vlasti, da bi promjene nakon 1918. godine bile onaj poticajni faktor na tu populaciju koja čini najveći procenat gradskih doseljenika, a administrativnim promjenama 1928. godine i veći procenat novih stanovnika gradskih opština. U gradskim opštinama zapadne Bosne, koje je nastanjivalo većinsko muslimansko stanovništvo, birokratskom geotomijom potpuno je promijenjena konfesionalno-etnička struktura, koja 1931. godine bilježi, za razliku od ranijih popisa, većinsko pravoslavno stanovništvo, kao u Ku-

---

⁷⁵ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, Knj. II, Prisutno stanovništvo po veroispovesti, Beograd, Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, 1938.

len-Vakufu povećanjem za 9.641,8 %, Starom Majdanu za 3.637,6 %, u Bosanskom Petrovcu za 2.107,8 % i Bosanskoj Krupi za 446,9 %, ili u sjeverozapadnoj Bosni u Bosanskoj Kostajnici sa naglim skokom od 2.062,8 %, kao i u Hercegovini, u Glamocu sa 859,4 %, ili u Nevesinju za 454,4 %. Na isti način pravoslavno stanovništvo u konfesionalno-etničkoj strukturi Donjeg Vakufa, prilivom od 1.148,5 %, postaje većinsko umjesto muslimanskog stanovništva, koga je u dotadašnjim popisima bilo tri puta više, ili u Bosanskom Brodu umjesto većinskog katoličkog stanovništva sa procentom povećanja od 612,2 %. To je imalo za posljedicu da se pravoslavni živalj u gradskim opštinama uvećao za dvadesetak godina za 206,3 % u ukupnom stanovništvu bosanskohercegovačkih gradskih opština, a u gradskim strukturama 1931. godine činili su procenat veći za 10,57 % u odnosu na 1910. godinu.⁷⁶

U 1910. godini 53 grada od 66 u Bosni i Hercegovini imala su muslimansku većinu, katolici su bili većinski u 10, a pravoslavni u 3 grada. Već 1921. godine taj odnos se mijenja, muslimansko stanovništvo ima negativan priraštaj u 40 gradova, katolici u 37, a pravoslavci u 34, s tim da muslimani tada imaju većinu u 54 grada, katolici u 8, a pravoslavni živalj u 4. U 1931. godini ponovo drugačija slika, tendencija negativnog priraštaja je i dalje prisutna u pojedinim gradovima, muslimansko stanovništvo je i dalje manjeg broja nego 1910. godine u 5 gradova, pravoslavno u 10, katolika u 17, s tim da muslimani su većinski u 42 grada, katolici u 7, a pravoslavno stanovništvo je poraslo do nivoa da je većinsko u 17 gradskih opština.

Na ove promjene uticali su svi navedeni oblici priraštaja, s napomenom da pravoslavno srpsko stanovništvo izrazitije naseljava gradove nakon 1918. godine, kada u novim društveno - političkim uslovima vidi i priliku bolje ekonomske perspektive. Iako je svaki pridošlica u grad slučaj za sebe, ekonomski i politički razlozi, pojedinačno ili u kombinaciji bili su onaj motivirajući faktor koji je poticao i iseljavanje i iseljavanje u bosanskohercegovačkim gradovima tog doba. Pravoslavno stanovništvo, čiji procenat u nekom iznosu povećava i naseljavanje Rusa, nastavlja istu tendenciju austrougarskog perioda, odnosno da se uvećava samo sada većom brzinom i većim ciframa proširenjem gradskog teritorija i privlačnošću upravnog, pri-

---

⁷⁶ Ilija Hadžibegović, *Konfesionalna i nacionalna struktura stanovništva u kotaru i gradu Jajcu od 1851. do 1991. godine*, u: *Prilozi*, 30, Sarajevo, Institut za istoriju, 2001, 69, Autor navodi, povodom podatka o populacionom padu katoličkog stanovništva u kotaru i gradu Jajcu nakon velikog rata, da : "Odseljavanje katolika bivših pripadnika administracije, vojske, privrede i sl. i gubici u ratu uglavnom su smanjivali stanovništvo ove konfesije. Bosanskohercegovački prelazak iz Osmanskog u Habzburško Carstvo 1878. godine i iz Habzburškog u Kraljevstvo SHS 1918. godine nosio je u sebi elemente vjerskih i etničkih (nacionalnih) promjena. U obje ove oblasti mijenjao se položaj vjerskih i nacionalnih zajednica po principu – državna vjera i državnotvoran narod."

vrednog, saobraćajnog i drugog značaja pojedinih gradova. Iako je ta privlačnost bila opšta, kao motivirajući faktor useljavanja i egzistencijalne nade, nove ekonomske prilike uz političke su bile odlučujuće za pokretanje stanovništva u pravcu selo - grad za koje je Dragoljub Jovanović kazao da je karta u jednom pravcu jer “povratak na zemlju je nemoguć”.⁷⁷

Struktura bosanskohercegovačkih gradova po maternjem jeziku iskazana rezultatima popisa iz 1921. godine svjedoči da je stanovništvo tih urbanih sredina i dalje ima heterogen sastav, ali su principi i metodologija popisa upropastili priliku preciznijeg brojčanog utvrđivanja pojedinih etničkih zajednica, pri čemu su i Jevreji svrstani u rubriku “ostali i nepoznati” i mogu se približno prepoznati samo na osnovu velikog iskazanog broja.⁷⁸ Popis je zabilježio da stanovnici gradova u Bosni i Hercegovini najviše po rođenju govore jezicima, po tadašnjoj zvaničnoj terminologiji⁷⁹ srpsko-hrvatski, u broju od 268.674 ili od ukupnog broja stanovnika grada 90,2 % je govorilo jednim od ovih domaćih jezika kao maternjim. Slovenački jezik bio je maternji za 1,07 % stanovnika gradova, jezik Čehoslovaka za 1,44 %, Rusina za 0,15%, Poljaka za 0,44 %, Rusa 0,77 %, Mađara 0,56 %, Nijemaca 2,37 %, Arnauta 0,2 %, Turaka 0,07 %, Rumuna 0,07 %, Talijana 0,22 %, Francuza 0,01, Engleza 0,01 i ostalih i nepoznato 2,41 %, kategorija koja je kumulativno iskazala i maternji jezik Jevreja, bez distinkcije na ladino ili jidiš ili neki drugi.

---

⁷⁷ Navodeći kao sociološki zakon jednosmjernog kretanja “po kome na putu iz sela u grad nema povratka” Dr. Dragoljub Jovanović iznosi podatke da su programi industrijalizovanih zemalja, kao u tadašnjoj Francuskoj od ministra poljoprivrede Melina proklamovani principom “retour à la terre” ili Velike Britanije od Lojda Džordža i Liberalne partije da se nezaposleni industrijski radnici Engleske pretvore u poljoprivrednike, dokazali svojim potpunim neuspjehom važnost ovoga zakona, u: *Savremena opština - savremena općina*, X, 5-6, Beograd, maj-juni 1935, 229.

⁷⁸ Potvrdu tog broja daju i podaci iz popisa prisutnog stanovništva koji je izuzetno obavila gradska opština Sarajevo u novembru 1925. godine. Tim popisom utvrđeno je da grad u to vrijeme ima 64.420 stanovnika, od toga 24.209 muslimana, 14.062 pravoslavni, 17.816 katolika, 7.858 jevreja i 475 ostalih. Gradsko poglavarstvo Sarajeva imalo je u okviru opštinske kancelarije i Statistički ured koji je prikupljao podatke o stanovnicima grada, u: *Narodno jedinstvo, Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za budžetsku 1930/1931. godinu*, God. prva, KBUDB, Sarajevo, 1930, 194, Komunalnim zakonima iz 1933/1934. godine opštine su bile dužne da preko statističkih ureda vode evidencije nastanjenih žitelja. Na žalost, u većini slučajeva te evidencije nisu sačuvane kao dostupna arhivska građa.

⁷⁹ Ustav iz 1921. godine članom 3, a Ustav iz 1931. godine članom 2. regulišu pitanje jezika istom formulacijom: “Službeni jezik Kraljevine je srpsko-hrvatsko-slovenački.”

Stanovništvo bosanskohercegovačkih gradova, bez obzira kojoj društvenoj strukturi pripadalo, prvenstveno je bilo organizovano u osnovnoj društvenoj jedinici – porodici, s tim da gradsko stanovništvo u tom pogledu nije predstavljalo nikakav izuzetak. Bez obzira što je Kraljevina SHS, odnosno Jugoslavija porodicu smatrala osnovnom ćelijom društva i što je porodica, odnosno poticanje njenog formiranja i razvoja bio i dio državne politike iskazane kroz razne forme djelovanja kao što je bio i porez na neženjena lica, proskripcija vanbračnih veza, zaštita javnog morala itd, tu tendenciju nije sistematski razvijala uočavanjem njenog broja, odnosno broja domaćinstava kao elementarnih društvenih jedinica u koje je stanovništvo i sela i gradova bilo organizovano i u kojima se preventivno organizovano živjelo. Broj domaćinstava u odnosu prema ukupnom broju stanovnika je mjerodavan pokazatelj uvjeta života i stanovanja gradskog stanovništva. Taj broj, uz onaj koji je dobiven odnosom domaćinstava prema kućama u nekom vremenskom periodu, istovremeno registruje procese razvoja grada, odnosno urbanizaciju. Pošto u popisu iz 1921. godine nema nikakvih podataka o domaćinstvima, a popisi austrougarskog perioda bilježe broj kuća i stanova različitih kriterija,⁸⁰ svaka procjena i komparacija gubi smisao, osim registrovanja samog stanja popisom iz 1931. godine, koji pruža podatke o broju kuća za stanovanje, kao i o broju domaćinstava. Bosanskohercegovački gradovi su te godine imali ukupno 88.797 kuća i 106.892 domaćinstva, na jednu kuću je dolazilo u prosjeku 6,3 stanovnika, odnosno na 100 kuća 630 stanovnika, što je bilo iznad državnog prosjeka koji je predstavljao 571,9 stanovnika.⁸¹ U bosanskohercegovačkim gradskim opštinama popisne godine jedno domaćinstvo imalo je prosječno 5,2 člana, što je iznad državnog prosjeka kada na 100 domaćinstava dolazi 514,3 stanovnika. U to vrijeme najmanje stanovnika, 400,4 na 100 domaćinstava, je na području Uprave grada Beograda, što i sama tadašnja statistika karakteriše “zbog njegovog

---

⁸⁰ Todor Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom*, 54-55, Podaci o broju kuća ne odražavaju pravo stanje već ni zbog toga što su pri brojanju u popisnim godinama primjenjivani različiti kriteriji, Ilija Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, 31, Porast broja kuća i stanova u gradovima u periodu 1879-1910. godine znatno je zaostajao iza prosjeka cijele pokrajine na osnovu statističkih podataka, ali to se objašnjava izgradnjom velikog broja gospodarskih zgrada koje se računaju u nenastanjene zgrade, a u takve se ubrajaju zanatske i trgovačke radnje, ukoliko se u istoj zgradi nije stanovalo, *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, Knj. I, prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, Beograd, Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, 1937, XI, U uvodnom dijelu statističkog godišnjaka savjetnik Andrej Jug pominje da su u pitanju kuće za stanovanje.

⁸¹ Isto, Prema izvršenom popisu od 31. marta 1931. godine u Kraljevini Jugoslaviji popisano je 13.934.038 stanovnika, 2.709.309 domaćinstava i 2.436.534 kuća.

skoro isključivo gradskog karaktera". Istovremeno najviši prosjek, odnosno gdje se taj broj penje na 600 stanovnika na 100 domaćinstava, imala je Vrbaska banovina. Posmatrajući odnos domaćinstava prema kućama za stanovanje vidi se da taj odnos od 120,3 na 100 kuća premašuje prosječni odnos za cijelu kraljevsku državu u iznosu od 111,2, dakle ispod odnosa da na jednu kuću za stanovanje dolazi i jedno domaćinstvo, što ukazuje na nepovoljne stambeno-ekonomske prilike stanovništva gradova.

Međutim, pošto statistički podaci daju prosječnu sliku bosanskohercegovačkih gradskih opština u vrijeme kada su se mnoge od njih prostirale i na velika seoska područja, izdvojiti ćemo iz te prosječne slike gradove koji zadržavanjem gradskog jezgra kao nepromijenjenog teritorija opštine omogućavaju približniju sliku te komponente urbanizacije. Sarajevo je imalo najveću koncentraciju življa po stambenoj zgradi, tako da dolazi 9,1 stanovnika na jednu kuću, iako su, kada je u pitanju državni prosjek, daleko veću naseljenost po jednoj kući tada imali gradovi: Ljubljana sa 18,5, Zagreb sa 14,6 i Beograd sa 10,4. Od bosanskohercegovačkih gradova iza Sarajeva je Banja Luka sa 7,4; Mostar 7,3; Travnik sa 6,3; Tuzla 6,1; Prijedor 6,1; Tomislav-grad 5,7; Gračanica 5,5; Bijeljina 5,3; Brčko 5; Derventa 5; Čajniče 5 i Orašje sa 3,9. Prosječno u ovim gradovima dolazilo je 4,74 članova po jednom domaćinstvu, manje od ukupnog prosjeka gradskih opština, što je još jedan prilog posljedicama promijenjene strukture bosanskohercegovačkih gradskih opština priključenjem seoskih područja u gradski atar.

Zaključak

Bosanskohercegovački gradovi su u kontinuitetu iz perioda austrougarske uprave ušli u kraljevsku državu kao pretežna domena građana zadržavajući tu retrogradnu privilegiju nešto modificiranih liberalnijih normi sve do kraja postojanja Kraljevine Jugoslavije. Kao opštine građana, koje su segrerirale stanovnike grada na domicilno i strance, bosanskohercegovački gradovi su odražavali, na izvjestan način, ovakvim statusom stanovnika grada i stepen društveno-političkog razvoja gradova i države u cjelini. Uskraćivanjem prava uživanja opštinske kolektivne zaštite u punom kapacitetu komunalne vlasti su zatvarale grad i djelovale protourbanizacijski u gradu takvih ekonomskih kapaciteta da mu je svako procentualno jače useljavanje bilo balast i konkurencija, dok su političke vlasti ovakav status stanovnika grada koristile kao svojevrsnu policijsku palicu za odstranjivanje onih nepodobnih.

Podaci koje pruža zvanična državna statistika Kraljevine SHS i Jugoslavije, pružaju uslove da se uoče stanja onih pojava za koje je bila zainteresovana i na način koji je odgovarao i bio komplementaran državnoj politici i ideologiji. U svom rezultatu takva statistika teško da omogućava da se prate strukturalne demografske promjene koje bi predočile stanja i mijene bosanskohercegovačkih gradova u periodu

kada su bili izloženi i vanekonomskim i ekonomskim poticajima koji su bili uzrokom da su ovi gradovi 1921. godine pokazivali sliku veličine svoga stanovništva koja se, na osnovu jasnih brojčanih pokazatelja, može okarakterisati kao pojava deurbanizacije grada. Mehaničko priključenje administrativnom odlukom seoskih područja u gradske opštine imalo je za posljedicu registraciju državne statistike koja stvara, na taj način, lažnu sliku modernizacijskog revolucionarnog skoka od seoskog ka urbaniziranom društvu, što potvrđuje mali ukupni priraštaj stanovništva onih opština koje su zadržale tradicionalni obim gradskog atara. Stvarna posljedica bila je da je izmijenjena struktura ovako proširenih gradskih opština, kako privredna tako i nacionalno-konfesionalna. Visok mehanički priraštaj je pojedine gradske opštine poseljačio, dok je uvijek predstavljao promjenu vjersko-nacionalne strukture koja je, kroz numeričku snagu pojedinih dijelova konfesionalnog mozaika bosanskohercegovačkih gradova, uticala na društveno-političke odnose u gradskoj opštini i šire. ■

POPULATION OF URBAN BOSNIA AND HERZEGOVINA (1918-1941)

Seka Brkljača

Summary

The towns of Bosnia and Herzegovina moved from the Austro-Hungarian rule to the Kingdom of Yugoslavia prevalently dominated by the citizens, maintaining this retrograde privilege of somewhat more liberal norms throughout the existence of the Kingdom of Yugoslavia. As the municipalities of citizens, making clear segregation between domicile population and foreigners, the towns reflected, in a certain way, mainly through the status of their inhabitants, a certain degree of socio-political development of towns and of the state as the whole. Denying the enjoyment of universal municipal protection, municipal authorities closed Bosnia and Herzegovinian towns and acted as an anti-urbanisation force. Thus, every instance of increased immigration represented a burden and competition, while political authorities used such a status of urban population as a police instrument of a kind to remove all those who were considered unfit to be the citizens of towns.

The data provided by the official statistics of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, i.e. the Kingdom of Yugoslavia, enable us to detect the status of those phenomena for which an official state policy and ideology were interested and which they considered as complementary to their goals. Consequently, such statistic can hardly provide an insight into the structural demographic changes that would indicate the situation and changes of the towns of Bosnia and Herzegovina in the analysed period, when they were exposed to both non-economic and economic incentives that caused these towns to present, in 1921, the demographic picture, that can be defined – if based on purely numerical indicators - as de-urbanisation of towns. Mechanical inclusion of rural areas, by mere administrative decision, into urban settlements, resulted in the state statistics that creates a false picture of modernisation and of a revolutionary leap towards an urbanised society. It is clearly confirmed by a very low overall population growth in these municipalities that maintained their traditional size of urban quarters. The true consequence was an altered structure - economic, ethnic and confessional alike - of expanded urban municipalities. High mechanical population growth has thus ruralised some urban municipalities, while it always represents a change of confessional and ethnic structure, which, through the numerical force of individual segments of confessional mosaic of the towns of Bosnia and Herzegovina, influenced social and political relations in urban municipalities that reached even beyond their boundaries.■